

PÁL JÁNOS

Impériumváltás (1918–1920) az Unitárius Egyház angol-amerikai kapcsolatainak tükrében

Bevezető

Ablonczy Balázs kihangsúlyozza, „hogya a békekonferencián, 1919 januárja, tehát amikor megnyílt, és 1920 januárja között, amikor a magyar béke delegáció kikerült, nincsen magyar képviselő. *Senki nem lobbizott Magyarorszáért* [kiemelés – P.J.], igaz, néhány kalandor így vagy úgy utat talált Párizsba, de őket senki nem vette komolyan, vagy kiutasították őket. De nem volt hivatalos magyar képviselő, mert az antant egyetlen magyar kormányt sem ismert el; legyen szó Károlyi Mihályról, Garbaiékról, Friedrich Istvánról vagy másokról.”¹

Véleményünk szerint ez az álláspont némileg módosítandó. Igaz, hogy hivatalos magyar képviselő nem volt jelen Párizsban, azonban a rendelkezésünkre álló források, adatok szerint az unitárius egyház angol-amerikai kapcsolatai lehetőséget biztosítottak bizonyos fokú lobbytevékenységre. A „*Senki nem lobbizott Magyarorszáért [...]*” kijelentés tehát árnyalendő.

Az események rekonstrukciójára rendelkezésünkre álló adatok egy része meglehetősen szűkszavú, oka, hogy Kolozsvár román megszállása után az egyház ügyintézését, közigazgatását ellátó Egyházi Képviselő Tanács (EKT) ülésein már a megszálló hatalom is képviseltette magát, így ezeken csupán adminisztratív, gazdasági, oktatási kérdések megtárgyalása kerülhetett terítékre és jegyzőkönyvbeli rögzítésre.

A részletes feltárás és megismerést tovább nehezíti, hogy az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában a békeszerződéssel kapcsolatos iratok – noha azokat iktatták és irattára helyezték – kivétel nélkül hiányoznak.

¹ http://www.mult-kor.hu/20090604_a-vesztesekkel_nem_bannak_konyoruletesen?pIdx=3&print=1, 2010. november 14. 18:15.

Hasonló a helyzet a Felekezeti Propaganda Bizottságban részt vevő Boros György főjegyző (1928–1938 püspök) európai útja során rögzített feljegyzéseivel is.

E hiányosságokat azonban némileg pótolja Ferencz József püspök emlékirata, valamint az angol unitáriusok egyházi lapja (*The Inquirer*), amely nemcsak az Erdélyből kiáramlott információk feltérképezéséhez nyújt nélkülözhetetlen segítséget, hanem az itteni események angol-amerikai fogadtatására, utóbbiaknak erőfeszítéseire és érvrendszerére is. További hasznos adalékokat tartalmaz az a néhány dokumentum, amely a brit nemzeti levéltárból származik.²

Megelőző lépések (1918 november–december 24.)

Mivel a Magyarországi Unitárius Egyháznak 1914-et megelőzően jól működő intézményesített kapcsolatrendszere volt a két győztes nagyhatalom (Anglia, Amerikai Egyesült Államok) unitárius egyházaival, közöskéivel, teljesen logikus volt a kolozsváriak részéről az a felvetés, hogy ez a kapcsolat hatékonyan értékesíthető a magyar ügyek képviseletére.

Az egyház által foganatosított első prevenciós intézkedés még a későbbi események megítélésében döntőnek bizonyuló őszirózsás forradalom (1918. október 31.) és a páduai fegyverszűnet (1918. november 3.) előtti időszakra nyúlt vissza, háttérben pedig Ferencz József püspöknek a világháború végkimeneteléről alkotott borúlátó, de tárgyilagos megérzései állottak.

Ez a félelem és borúlátás készítette arra az egyház vezetőit, hogy – közvetlenül a Wekerle-kormány bukása (1918. október 29) előtt – a világháború alatt megszakadt, angol-amerikai kapcsolataikat újból felélevenítsék.

Az október vége, november eleje táján konkretizálódott kolozsvári forgatókönyv az alábbi kétlépcsős akciótervet tartalmazta: egy-egy levél kijuttatása az angol és amerikai unitáriusokhoz a magyar miniszterelnöki hivatal közvetítésével, melyben figyelmeztetik előbbieket Erdély esetleges Romániához való csatolásának veszélyeire. A propagandamunkára is felszólító levelek tartalmaztak egy Kelemen Lajos által szerkesztett mel-

² A *The Inquirer* dolgozatban használt számait, valamint az angol levéltári dokumentumokat Kovács Sándor bocsátotta rendelkezésünkre.

lékletet is, melynek végső címezettjei – az angol és amerikai unitáriusok közvetítésével – David Lloyd George brit miniszterelnök és Woodrow Wilson amerikai elnök voltak.³ A csatolmányt nem ismerjük, de a szándék – miként arra a püspök is rámutatott – egyértelmű volt: igazolni, hogy a Romániának az általa követelt területekre „[...] sem történelmileg, sem jogilag, sem kulturális és geográfiai szempontból joga nincs.”⁴

Az október végi, november eleji radikális politikai és katonai változások nemcsak az egyes egyházakat mozgósította. November 15-én Majláth Károly római katolikus püspök kezdeményezésére a felekezeti közti prevenciós lépések is megtörténtek.⁵ Számolva a legrosszabb lehetőségekkel, a tanácskozáson megjelenő egyházi elöljárók a felekezeti iskolák állam általi visszaszolgáltatását és kiadásaik anyagi fedezetének garantálását kérvényezték.⁶ Ugyanakkor az értekezletről kibocsátott főpásztori levél az ország egysége mellett való állásfoglalást is tartalmazta.

Időközben Budapesten a magyar protestáns egyházak egy Felekezeti Propaganda Bizottságot is felállítottak, melynek célpontjában a külföldi közvélemény megnyerésének szándéka állt Magyarország területi integritásának védelmében.⁷ Unitárius részről Ferencz József erre a feladatra a kiváló angol és amerikai kapcsolatokkal és nyelvismerettel rendelkező Boros György főjegyzőt és Józán Miklós budapesti esperes-lelkészt jelölte ki. A Kolozsváron tartózkodó Boros november 29-én utazott fel Budapestre. Mivel Józán, családi okokra hivatkozva, nem vállalta

³ Ferencz József: *Életemre vonatkozó jegyzetek*. XI. füzet, 40.; Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve (EKT jkv.) 1918. november 20. 434. jegyzőkönyvi pont (jkvp.). 56.

⁴ Ferencz József: *im.* XI. füzet, 40–41. vö. EKT jkv. 1918. november 20. 434. jkvp. 56.; Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1920. évi augusztus hó 29. és 30-ik napjain Kolozsvárt tartott üléseiről. Cluj-Kolozsvár, 1922. 35.

⁵ „Ezen többen meg is jelentünk s megbeszélve a mostani súlyos helyzetet egy közös felterjesztésben üdvözlöttük a nemzeti kormányt s biztosítva a mi támogatásunkról is, egyházainkat védelmébe ajánlottuk, egyben pedig arra kértük, hogy tekintettel Erdélynek esetleg Romániához leendő csatlakozására, de e nélkül is az itteni magyarság szuperintendenciájának biztosítására, aminek magyar egyházaink a legerősebb mentővívői, adja vissza államosított összes felekezeti iskoláinkat s ezeknek fenntartására szükséges költségnek tőkét biztosítva egyházainknak. Ebben személyesen is eljárni megkértük Majláth püspököt, aki Budapestre volt menendő.” Ferencz J.: *im.* XI. füzet, 42.

⁶ Uo.; Az egyház képviselőjében jelen volt a püspök, Boros György főjegyző, Költő Gábor, Gál Kelemen, Kovács Kálmán. EKT jkv. 1918. november 20. 433. jkvp. 55.

⁷ EKT jkv. 1918. november 23. 480. jkvp. 60. „[...] hazánk területi épségének megővése és a protestáns egyházak fennmaradása és további fejlődése.”

a megbízást, helyébe Gy. Györffy István teológiai tanárt nevezte ki az EKT a bizottságba.⁸

Az eredeti célkitűzés azonban meghiúsult és a közvetlen propaganda lehetősége kútba esett, miután a bizottság tagjaitól a győztes nagyhatalmak kormányai megvonták az országaik területére való belépést. Györffy ténykedéséről semmi információnk nincs. Borosról tudjuk, hogy Hollandiáig eljutott, de kénytelen volt Budapestre visszatérni, miután az angol unitáriusok közbenjárása ellenére sem sikerült engedélyeztetni angliai útját.⁹ Adataink szerint Budapesten összekötő szerepet töltött be és tájékoztatót a helyszínen történő eseményekről.¹⁰

Passzív ellenállás és közvetítői szerep (1918. december 24 – 1920. június 4.)

December 24-én a román hadsereg megszállta Kolozsvárt. E pillanattól kezdve az események száalai szétváltak és két párhuzamosan futó nyomvonalon haladtak, miután az egyház intézményes mozgásteret kifelé szinte nullifikálódott, és külföldi kapcsolatait csak „illegális” csatornákon keresztül tarthatta fent. Ebből fakadóan az erdélyi érdekviseletet az angol és amerikai unitáriusok karolták fel, s teljesen az ő kezükbe összpontosult a külföldi lobbytevékenység. Kolozsvár számára maradt a passzív ellenállás és a közvetítői, korlátozott informátori szerep Erdély és a nyugati világ között.

a) *Passzív ellenállás*

A korabeli erdélyi magyar társadalmi-, politikai elit számára teljesen nyilvánvaló volt, hogy a román hatóságokkal kötött bárminemű megalkuvás, még ha jelképes töltetű is, a megszálló államhatalom legitimitásának elismerését fogja jelenteni nem csak a román, de a nemzetközi olvasatokban is. Igyekeztek tehát minden ilyen jellegű, román oldalról

⁸ EKT jkv. 1918. december 18. 508. jkvp. 64.; Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1920. évi augusztus hó 29. és 30-ik napjain Kolozsvárt tartott üléseiről. Cluj-Kolozsvár, 1922. 35.

⁹ The Inquirer, February 22, 1919. 59.

¹⁰ The Inquirer, April 17, 1920. 187.

érkező megkeresést kivédeni és a behódolás gyanújának a legkisebb jelét is elkerülni.

Ennek a következetesen elutasító magatartásnak – miként az alábbi példákból látni fogjuk –, két markáns ismertetőjegye volt: a.) *mindenféle román integrációs törekvés elutasítása*; b.) *egységes, felekezeti közti fellépés*.

Az első ilyen fellépésre I. Ferdinánd 1919. május 27-i kolozsvári látogatásának alkalmával került sor, amikor a város prefektusa (dr. Poruțiu Victor) az ünnepi fogadáson való részvételre a kolozsvári magyar felekezetek képviselőit is felszólította. Ferencz József az állomáson történő fogadást eleve visszautasította, a vármegyeházi tisztelegesen való részvételét pedig a többi magyar egyház álláspontjától tette függővé.¹¹ Az egységes állásfoglalás kialakítása érdekében az unitárius püspöknél folytatott tanácskozáson református részről Nagy Károly püspök, katolikus részről pedig Hirschler József római katolikus plébános jelent meg. A tanácskozáson két nézőpont körvonalazódott: Ferencz József teljes távolmaradást javasolt, ötletét pedig Hirschler is osztotta. Nagy Károly lehetőségként felvetette, hogy I. Ferdinánd előtt ne mint a király, hanem mint a megszálló csapatok főparancsnoka előtt jelenjenek meg, de végül ezt a lehetőséget elvetették és arra a megállapodásra jutottak, hogy távolmaradásukat közös nyilatkozatban fogják bejelenteni Poruțiunak.¹²

A magyar egyházak képviselő tehát a passzív ellenállás módszeréhez folyamodtak és az elutasítás álláspontjára helyezkedtek. A szöveg napján az evangélikus közösség nevében csatlakozott hozzájuk Kirchkopf Gusztáv lelkész is. Hasonló álláspontra helyezkedett továbbá a kolozsvári neológ és ortodox zsidó közösség, döntésüket pedig ismertették a magyar felekezetek képviselőivel.¹³

Augusztusban már egy teljesen más területen próbálták kivédeni és semlegesíteni az idegen államhatalom autoritását. 23-án Iuliu Maniu táviratban szólította fel a polgári és katonai hatóságokat, valamint az egyházi tisztviselőket, hogy „[...] vasárnap augusztus 27-én Nagy Románia első Ferdinánd dicsőséges királyának, Ő felségének születését ünnepli. Ez lévén az összes románok első királyának (mint ilyenek) első születésnapja, a legsürgősebben intézkedjenek, hogy ez a nagy nap a legfényesebben ünnepeltesék meg a gyulafehérvári határozat alapján csatlakozott tartomány valamennyi templomában. Tartsanak hálaadó

¹¹ Ferencz József: im. XI. füzet, 48.

¹² Uo. 49.

¹³ Uo.

istentiszteletet és a nép méltóságának megfelelő beszédet. Az egyházmegyék, esperesi kerületek pedig, valamennyien hódoló szerencsekívánatokat küldjenek a király Ő felsége címére.”¹⁴

Akárcsak a király látogatásakor, ebben a kérdésben is felekezetközi egyeztetés előzte meg a követendő akciótervet. A három egyház képviselői megállapodtak, hogy megtartják az istentiszteleteket, azonban hálaadó jelleg nélkül. A király imába való belefoglalást erkölcsi és teológiai indokokra levezetve utasították vissza, mivel az „[...] a híveket méltán megbotránkoztatná, miután nem lehet oly magyar szíve sem nőnek, sem férfinak, aki a román királyért imádkozzék, lelkiismerete ellenére pedig imádkoztatni senkit sem szabad.”¹⁵ A rendeletre való hivatkozást mindössze az istentisztelet végén tartották elfogadhatónak, amikor a jelenlevőket arra szólítanák fel, hogy „[...] használjuk fel ezt az alkalmat arra, hogy imádkozzunk mindazokért, akik ez idő szerint sorsunk felett intézkedni hivatva vannak s kérjünk Istentől azok számára bölcsességet, krisztusi szeretet, jóakaratot, hogy minél előbb megteremtsék a várva várt békét s munkálják népeik javát, a közjólétet, hogy mindnyájan boldogok legyünk stb.”¹⁶

Az elutasítás azonban nem annyira istentiszteletek kapcsán mutatkozott meg, hanem abban a határozott megállapodásban, miszerint hódoló táviratot senki sem fog küldeni I. Ferdinándnak. A döntés háttérében – miként arra a püspök is rámutatott – pedig egyértelműen az a nyilvánvaló felismerés állt, hogy „[...] ez mindannyi bizonyíték lett volna, hogy itt már a püspökök is román alattvalóknak érzik magukat, amivel aztán a békekonferencián is tüntethettek volna.”¹⁷

A magyar állam iránti hűségnyilvánítás egyik utolsó mozzanata közé tartozik a három püspök december 19-i látogatása Valeriu Braniștehez, amikor a kérések és panaszok előterjesztése, ismertetése mellett a három egyházfő azt is kijelentette, hogy mindaddig, amíg a békekonferencia nem dönt Erdély kérdésében és azt nem csatolják törvényesen is Romániához, ők magukat nem tekintik magukat román állampolgároknak.¹⁸

¹⁴ Uo. 56–57.

¹⁵ Uo. 57.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 58.

¹⁸ Uo.62.

Összegezve: az erdélyi egyházak magtartása mögött egyértelműen a román főhatalom elutasításának szándéka állt, eszközeik és lehetőségeik függvényében pedig igyekeztek is álláspontjuknak érvényt szerezni.

b) Az Unitárius Egyház mint közvetítő és összekötő kapocs a nyugattal

A magyar és angolszász unitárius érintkezések gyökerei a kora újkorig nyúlnak vissza.¹⁹ A 17. század végére ez a viszony a „[...] kiéleződött ellenreformációs törekvéseknek is köszönhetően megszűnt, vagy legalábbis látens módon, csak a beavatottak szűk körében volt ismert.”²⁰ Az 1820-as években az angol unitáriusok körében megnőtt az érdeklődés a szigetországon kívül élő unitáriusok iránt. 1821. június 13-án a fennállásának 15-ik évfordulóját ünneplő *Unitarian Fund for the Promotion of Unitarianism by Means of Popular Preaching*, a kölcsönös ismerkedés szándékával, az erdélyiekhez is eljuttatott egy a történelmüket és hitelveiket ismertető latin nyelvű nyomtatványt.²¹ Az erdélyi unitáriusok Sylvester György neve alatt válaszoltak a megkeresésre és ezzel az aktuálisan megteremtődtek az intézményes kapcsolatfelvétel alapjai.²² A két fél közti együttműködés a forradalmi és azt követő politikai események miatt szünetelt²³ és csak az 1850-es évek második felében bontakozhatott ki, szilárdulhatott meg érdemben. Kulcsszerepet játszott ebben az angol származású unitárius John Paget, aki az erdélyi unitárius egyház tagjaként nemcsak, hogy szorosabbra vonta a kötelékeket, hanem kihasználva az abban rejlő lehetőségeket, nagymértékben hozzájárult az erdélyi unitárius felekezeti oktatás fennmaradásához, korszerűsítéséhez, valamint a lelkesítő és tanári utánpótlás-nevelés fejlesztéséhez.²⁴

¹⁹ Kovács Sándor: *Az angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 2011. 16.

²⁰ Uo. 12.

²¹ Uo. 16.

²² Uo. 27.

²³ Uo. 54.

²⁴ Gál Kelemen: *Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza*. A kötetet sajtó alá rendezte Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2003. 109–117.; Jakab Elek: *Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében*. I. Keresztény Magvető (KerMagv) 1890/6. 374–389., Uő: *Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében*. II. KerMagv 1891/1. 10–20.; Kovács Sándor: *Kétszáz éve született John Paget, Erdély magyar honpolgára*. KerMagv 2008/4. 203–219.; Uő.: *A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története*. KerMagv 2009/4. 561–587.

1830-ban a Béli Ferenc oldalán Észak-Amerikába látogató Bölöni Farkas Sándor figyelme a politikai és társadalmi viszonyok tanulmányozásán túl az ott élő unitáriusokra is kiterjedt. Itt kapcsolatba lépett az Amerikai Unitárius Társulat külügyekkel foglalkozó titkárával (Ware Henrik), az amerikai egyházi viszonyokról pedig jelentésben tudósította Kolozsvárt. Amerikai jelenlétének eredményeként az AUT, a kapcsolat-teremtés szándékával, levelet intézett Molnos Dávid kollégiumi tanárhoz. Molnos válaszelevele – ismeretlen okok miatt – azonban nem jutott el Ware-hoz, így a első kísérlet kudarcot vallott. 1841-ben George Sumner lelkész világméretű útján Kolozsvárra is ellátogatott, itt találkozott Székely Miklós püspökkel, de a kapcsolatfelvétel terén semmiféle érdemi előrelépés nem történt. Az áttörést és fordulópontot Charles Dall lelkész 1868-as látogatása és az AUT-nak az unitárius egyház fennállásának háromszáz éves évfordulója alkalmával küldött üdvözlőlevele eredményezte.²⁵ Ezt követően a két fél közötti érintkezés állandósult és eredményes együttműködéshez vezetett.²⁶

A 19. század végére mind az angol, mind az amerikai kapcsolatok beértek és jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a kiegyezés utáni időszakban a Magyarországi Unitárius Egyház jelentős eredményeket érjen el a teológia, egyházi kultúra, gazdasági konszolidáció és intézményépítés területein.²⁷ A gyümölcsöző teológiai, szellemi és művelődési (oktatási) kapcsolatokat az első világháború szakította meg ideiglenes jelleggel.

Mint már jeleztük, 1918 novemberében az angol és amerikai kapcsolatok felelevenítésének kérdése politikai jellegű ügyben vetődött fel a kolozsvári egyházvezetés berkeiben.²⁸ Logikusnak tűnt ugyanis, hogy

²⁵ Jakab Elek: Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében. 1891/1. 20–29.; Kovács Sándor: *Az erdélyi unitáriusok és az Újvilág*. KerMagv 2002/4. 367–368.; Ud.: *Az angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században*. 47–49.

²⁶ Gál Kelemen: Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza. 118–127.; Kovács Sándor: *Az erdélyi unitáriusok és az Újvilág*. KerMagv 2002/4. 369–373.

²⁷ Kovács Sándor: *Az angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században*. 74–93., 101–171.

²⁸ Az angol-amerikai kapcsolatok politikai célokra való felhasználása nem előzmény nélküli. Kossuth Lajos nagy népszerűségnek örvendett a két ország unitáriusainak berkeiben és támogatták törekvéseiben. Tudjuk, hogy Alfred Steintal angol lelkész az 1858-as szervezkedés idején, Kossuth megbízásából informátori, közvetítői szerepet is betöltött erdélyi útja alkalmából. A kérdésről lásd bővebben Kovács Sándor: *Adalék Kossuth Lajos angol és amerikai unitárius kapcsolataihoz*. KerMagv 2002/1. 20–30.

a két győztes nagyhatalom államaiban rendelkező kapcsolatai révén pozitívan befolyásolhatja Erdély sorsának alakulását. Elképzelésük két világosan körvonalazott szempontot követett: a.) *Erdély helyzetének magyar szempontú ismertetése a külföldi közvélemény előtt.* b.) *A két győztes nagyhatalom politikai és társadalmi támogatásának, rokonszenvének megszerzése.*

Az angol-amerikai érintkezések kapcsán, a kommunikáció tekintetében két kategóriát különíthetünk el: *közvetített* és *közvetlent*. Az első csoportba a megszálló román hatalom szemszögéből illegálisaknak minősülő kommunikációs módszereket, csatornákat soroltuk, a másodikba pedig az angol és amerikai látogatásokat, amelyek nyilvános, intézményes jelleggel bírtak, és a román hatóságok tudtával, kényszerű beleegyezésével történtek.

A közvetett információáramlás szereplőit csak részben lehet beazonosítani. Tudjuk, hogy az erdélyi magyar egyházak küldöttei mellett az Erdélyben tartózkodó és magyarokkal rokonszenvező angol és amerikai polgárok is bekapcsolódtak a közvetítői tevékenységbe. 1919 júniusában egy, a világháború alatt Erdélyben tartózkodó és Ferencz Józseffel ismeretségbe kerülő angol (John D. Paton) például nemcsak angol, hanem amerikai összekötő szerepre is vállalkozott. Felajánlotta, hogy bárki memorandumát hajlandó eljuttatni egy Kolozsváron tartózkodó amerikai őrnagyhoz, aki ígéretet tett neki arra, hogy azokat továbbítja a békekonferenciához.²⁹

Megkerülhetetlenül vetődik fel ezen információs csatorna hatékonyságának, valamint a közvetítők őszinteségének kérdése. A *The Inquirer*-ban megjelenő erdélyi tudósítások és hírek azonban arról tanúskodnak, hogy ez a hálózat működött és a legfontosabb hírek eljutottak a címzettekhez.³⁰ Ferencz József emlékiratának június 29-i bejegyzése és a *The Inquirer* július 19-i száma által mindez nyomon követhető és ellenőrizhető is. Június 29-i bejegyzésében a püspök arról tett említést, hogy

²⁹ Ferencz József. im. XI. füzet, 52–53. „Tegnap pedig azzal lepett meg, hogy mivel most éppen itt van egy amrikai őrnagy, aki az élelmezési és ipari viszonyokat tanulmányozza s, aki magára vállalta, hogy ő hajlandó közvetíteni az egyetemi tanárok s másoknak is memorandumát. A békekonferenciához én írjak egyenesen Wilsonnak egy levelet, feltárva előtte a mi helyzetünket s nagy aggodalmunkat, ha Erdély Magyarországtól elszakítattik, mert Wilson egyházas szellemű ember s bizonyosan figyelemre méltatja e levelet.” A levelet a püspök meg is írta és átadta Paton-nak, de további sorsáról nem tudunk semmit.

³⁰ *The Inquirer*, July 19, 1919. 248–249.; *The Inquirer*, October 4, 1919. 383.; *The Inquirer*, December 6, 1919. 487–488.

Paton közvetítésével levelet intézett Carpeterhez és Bowiehoz.³¹ A *The Inquirer* július 19-i számában pedig ott is találjuk a püspök június 24-i keltezéssel ellátott levelét.³²

Az így érkező híreket 1919 végétől kezdődően kiegészítették azok az adatok, amelyeket az angol és amerikai unitáriusok erdélyi látogatásuk során személyesen, a helyszínen gyűjthettek be. Ezen – mindkét fél által szorgalmazott – látogatások elsődleges célja – a kapcsolatok felelevenítése és segítségnyújtás mellett – a tárgyilagos tájékozódás volt, hogy első kézből, ellenőrzött információkkal láthassák el országaik közvéleményét és befolyásos politikai tényezőit.

1918–1920 júniusa közt összesen két ilyen jellegű látogatást regisztrálhatunk. 1919 októberében angol, 1920 áprilisában pedig amerikai küldöttség tartott „terepszemlét”. A helyszínen történő tájékozódás gondolata egyébként már 1919 első felében foglalkoztatta az angol unitáriusokat, de a magyarországi zavaros közállapotok miatt ekkor még tervüket elodázták.³³

Adataink szerint ezek a látogatások az erdélyi magyar lakosság panasztevő fórumaként szolgáltak. Ez elsősorban az angol és amerikai unitáriusok képviseltében október 20–28, közt Kolozsvárra látogató W. Hamilton Drummond lelkész tartózkodására igaz. Drummond nyolc napos kolozsvári jelenléte során ugyanis a református és katolikus egyházfők mellett egyetemi tanárokat, tisztviselőket és jelentős számú városlakót is meghallgatott.³⁴ A kivizsgálás tehát nem volt felekezeti jellegű; nem korlátozódott csupán a speciális unitárius és egyházi ügyekre, sérelmekre, hanem az erdélyi magyar társadalom, egyházak általános problémáira is kiterjedt.

Ez a vonás bár kisebb mértékben, de az amerikai háromtagú bizottság (Sidney Bruce Snow (lelkész), Joel Hastings Metcalf (lelkész), Edward B. Witte (teológiai hallgató) látogatásra is jellemző volt. Snowék is találkoztak az erdélyi magyar közélet egy-két fontosabb figurájával: református és katolikus egyházfőkkel, Gyergyai Árpád egyetemi tanárral, Bánffy Alberttel, a tájékozódás azonban ez alkalommal már elsősorban az unitárius egyház gondjaira fókuszált.³⁵

³¹ Ferencz József: im. XI. füzet, 53.

³² *The Inquirer*, July 19, 1919. 248.

³³ *The Inquirer*, July 19, 1919. 248.

³⁴ *The Inquirer*, November 22, 1919. 462.

³⁵ Ferencz József: im. XI. füzet, 66.

Mindkét látogatás értékelésének esetében érvényes azonban az a kitétel, hogy azok az elszigeteltség állapotának enyhítésén túl a közvetlen kapcsolattartásra és információközvetítésre is lehetőségét nyújtottak. Ugyanakkor ismereteink szerint ezek a látogatások jelentették az egyetlen közvetlen és személyközi érintkezést Erdély és a nyugat közt a béketárgyalások idején: a legfőbb összekötő szerepet ebben az időszakban tehát Erdélyben az unitárius egyház biztosította.

Unitárius propaganda-diskurzus

Az Unitárius Egyház propagandatevékenységének és érvrendszerének fő motívumait az 1918. novemberében összeállított és decemberben továbbított levélből, valamint a későbbi levelekből, memorandumokból hámozzhatjuk ki. Előbbi érvrendszerének gerincét elsősorban történelmi, kulturális elemek alkották, utóbbiakban a sérelmek és panaszok kerültek túlsúlyba.

A november elején Ferencz József kezdeményezésére külön-külön az angolokhoz és az amerikaiakhoz írott levél valamikor december körül érkezhetett Angliába (A *The Inquirer* a január 4-i számában közölte.). A szerkezetében meglehetősen eklektikus levelet tartalmilag két nagyobb egység képezte: a.) *az ország integritása mellett érvelő elemek*; b.) *tiltakozás és segítségkérés a szomszédos népek területszerzési törekvései ellen*.

A Magyarország történelmével indító és azt vázlatosan bemutató levél érvrendszere történelmi, kulturális, közjogi vonatkozású elemekre épült. Rögtön a bevezető részben találkozunk a „kereszténység bástyájának” motívumával, amely az erkölcsi jóvátétel sugalmazásával Európa lelkiismeretére apellált. Ezt követően az erdélyi országgyűlések vallástörvényeire emlékeztetett, mint a lelkiismereti- és vallásszabadság abszolút mércéire.³⁶

A szomszédos országok, így Románia követeléseit is négy – a politikai, közjogi, kulturális felsőbbrendűsége is hivatkozó – tényezővel utasították vissza:

- a) Magyarország liberális, demokratikus nemzetiségpolitikája egyenlő jogokat biztosít mindenki számára, az elnyomásról szóló

³⁶ The Inquirer, January 4, 1919. 3.

propaganda tehát hamis és csupán Magyarország feldarabolásának szándéka vezérli.³⁷

- b) Az ország feldarabolása nem jelent mást, mint egy alacsonyabb fejlettségi szinten álló és kevésbé türelmes idegen uralom fennhatósága alá való rendelést.³⁸ Románia esetében minderről nagyon expliciten fogalmazott: „*The culture of the Roumanian kingdom is more primitive than that of the Hungarian and the Saxon [kiemelés P.J.], and it would be an atrocious injustice to expose them to the foreseen oppression and an intolerant uncivilization.*”³⁹
- c) Magyarország egy összekötő, közvetítő állam kelet és nyugat közt. Különböző vallásos világnézetek érintkezési területe, amely a különböző etnikumokat egy államba kapcsolja össze, a vallás- és kulturális szabadság pedig mindenki számára biztosított.⁴⁰
- d) A területfelosztás megfosztaná Magyarországot életerejétől, hogy teljesíthesse „békefenntartó”, stabilizáló missziós feladatát (a különböző nemzetiségek békés harmóniába való összefoglalása).⁴¹

A levél tartalmán végigvonuló, és legfőbb motivációs tényezőt képező türelem gondolata a záró szakaszban ismét visszatért, olyan egyetemes értékként, amelyet az integrális Magyarország képvisel. Ezért az ország egysége világerdeket szolgál – áll a záró sorok közt.⁴²

Kelet-Magyarország román megszállásával a kolozsvári egyházvezetőség szinte hermetikusan elzáródott a külvilágtól. Jól illusztrálja ezt

³⁷ Uo. „The different nationalities have had their thousands of schools in which they taught in their own language. Their economical position is good, their numerous cultural institutions and literature as well as their self-governing Churches are flourishing.” („A különböző nemzetiségeknek több ezer iskolájuk volt, melyekben saját nyelvükön tanultak. A gazdasági helyzetük jó, a számtalan kulturális és irodalmi intézményeik pedig, akárcsak az önállóan kormányzott egyházaik, virágzóak.”)

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. „A Román Királyság kultúrája sokkal primitívebb, mint a magyaroké és szászoké és szörnyű igazságtalanság lenne kitenni őket az előrelátható elnyomásnak és türelmetlen műveletlenségnek.”

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. „To narrow Hungary’s boundaries and mutilate her territory would be to take away her life-power and to make impossible the fulfillment of her mission of keeping together in peaceful harmony the different nationalities.” („Magyarország határainak beszűkítése és területének megcsönkítése megfosztja azt életerejétől és ellehetetleníti, hogy betöltse azt a küldetését, hogy békés egyetértésben fogja össze a különböző nemzetiségeket.”)

⁴² Uo.

az állapotot, hogy a tárgyalt időszakból mindössze három dokumentum juthatott ki Erdélyből: egy, az angol unitáriusokhoz címzett levél Ferencz Józseftől (1919. június 24.) és két, a győztes nagyhatalmakhoz intézett, felekezetközi emlékirat (1919. szeptember 8.; 1920. március 9.). Három, a *The Inquirer*-ben névtelenül közölt levélről is tudunk, azonban valószínű, hogy ezeknek keletkezési helye nem Erdély, és szerzőségük a Budapesten tartózkodó Borosnak tulajdonítható.

A román megszállást követően a külföld irányába kijuttatott dokumentumok jelentős tartalmi változáson estek át. Előtérbe kerültek a román hatóságok által elkövetett atrocitások és visszaélések, de párhuzamosan ezzel továbbra is hangsúlyos szerepet kapott a propagandadiskurzusukban a magyar felsőbbrendűség hangoztatása.

A leggyakrabban hangoztatott érvet ez utóbbi kérdéskörben a két ország összehasonlított valláspolitikája szolgáltatta. Emlékeztettek: Erdély volt az első, ahol 1568-ban elfogadták a vallások egyenjogúságát szavatoló törvényt; Magyarországon mindenki szabadon dönthet vallásos meggyőződése felől és vallásos kérdésekben tilos az erőszak bármilyen formájának alkalmazása.⁴³ Ezzel szemben felidéztek a román királyságnak a zsidó és moldvai magyar katolikus közösségekkel szemben tanúsított türelmetlen és asszimilációs politikáját, melynek gyökereit az ortodoxia keleti szemléletmódjából eredeztették.⁴⁴ A türelmetlen valláspolitikai jeleként tüntették fel és annak kategóriájába sorakoztatták a román hatóságok egyházzal szemben elkövetett kilengésit is: mint hangsúlyozták, ezek a túlkapások, ha nem vetnek gátat nekik, a magyar felekezetek pusztulásához vezethetnek.⁴⁵

A vallásszabadság mellett a magyar propaganda másik elmaradhatatlan tartozékát a „nyugat védőbástyájának” metaforája képezte, melyet nemcsak szözszerinti (török-nyugati irányú feltartóztatás), hanem átvitt értelemben (Magyarország a nyugati civilizáció előretolt bástyája, a nyugati értékrend képviselője, hordozója) is használtak.⁴⁶

A kulturális különbözőségek egy másik gyakori ábrázolási módját, lehetőségét a megszálló hatalom intézkedései szolgáltatták. A kilakoltatásokat, iskolabezárásokat, az életszínvonal drasztikus romlását, a teljes hírzárlatot, az egyházi és vallásos élet eltűzött korlátozását, magyar

⁴³ *The Inquirer*, March 15, 1919. 84.

⁴⁴ Uo. 83.

⁴⁵ *The Inquirer*, October 4, 1919. 383.

⁴⁶ Uo.

jelképek, kulturális objektumok (pl. a dévai Dávid Ferenc emléktábla) elpusztítását ugyanis egy alacsonyabb rangú civilizáció következményeinek tulajdonították.⁴⁷ A román sérelmek tehát olvasatukban egy alacsonyabb civilizáció „végeredméi”.

Összerakva ezeket a propagandaelemeket, világosan látszik, hogy a nagyhatalmak és a nyugati közvélemény felé közvetített levelek, emlékiratok Magyarország felsőbbrendűségét kívánták demonstrálni a területi integritás védelmének jól kitapintható szándékával. Ugyanakkor a sérelmek előtárását a megsemmisüléstől való félelem is motiválta. Ferencz József emlékirataiban sokszor vizionált igen negatív jövőképet az egyház jövőjét illetően.⁴⁸ Nem utolsó sorban a megszálló román hadsereg és hatóságok eltűzött kegyetlenkedései és intézkedései elleni védelem és jogorvoslat is a segélykérés melletti érvként szólt.

Célkítűzésüket a nagyhatalmak és az angol-amerikai unitáriusok aktív bevonásával kívánták érvényesíteni, mivel azok helyszínen szerzett tapasztalatai, benyomásai érveik, panaszaik létjogosultságát erősítették volna a román fél diszkreditálásával, leleplezésével párhuzamosan. Nem véletlen tehát, hogy Ferencz József az első adódó alkalommal (1919. június 24-i levél) egy a Brit és Külföldi Unitárius Társaság (British and Foreign Unitarian Association) által kijelölt bizottság kiküldését sürgette. Ugyanakkor az is teljesen nyilvánvaló volt számára, hogy érdekeiket a leghatékonyabban csak akkor jeleníthetik meg, ha a kivizsgáló bizottságban a békeszerződést előkészítő hatalmak is képviseltetnék magukat. Ennek megfelelően a püspök az angol küldöttség útvonálát Párizs érintésével javasolta, hogy a békekonferencia egyik angol tagja is csatlakozhasson ahhoz, aki aztán első kézből és tárgyilagosan tájékoztathat a konferencián.⁴⁹ A későbbi felekezeti közti alapon született és a Párizsba angol unitárius közvetítéssel eljuttatott emlékiratok már egyértelműen annak a felismerésnek a szellemében fogalmazódtak, hogy az egyetlen érdembeli változás csupán a nagyhatalmak által delegált kivizsgáló bizottságtól várható.

A sérelmek, panaszok vonatkozásában két kategóriát állíthatunk fel: az egyházat, illetve az erdélyi magyar társadalmat érintő visszaélések, jogsérelmek kategóriáját. Egyházi téren a panaszlistát a következő tételék képeztek: ingatlanfoglalások (iskolák, lakások), az egyházi autonómia felszámolása, beavatkozás a liturgikus életbe, a szabad mozgás és a kom-

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Ferencz József: im. XI. füzet, 40., 54–55.

⁴⁹ The Inquirer, July 19, 1919. 249.

munikáció korlátozása, akadályozása, indokolatlan katonai ellenőrzés az egyház ügyvitelében, hatósági zaklatás, egyházi tisztviselők meghurcolása, bebörtönzése kitalált indokok alapján.⁵⁰ Az általános, magyar társadalmat súlyító panaszok közt kiemelt hangsúlyt kapott az önkényes lakásfoglalás, az eskütételt megtagadó hivatalnokok elbocsátása, valamint az erőszakos románosító intézkedésekkel járó magyar oktatási hálózat felszámolása (egyetem- és iskolafoglalás, tanárok elbocsátása), magyar feliratok, jelképek (szobrok) eltávolítása, magyar lakosság elűldözése, de szó esett az erdélyi gazdasági- és birtokviszonyokat etnikai alapon megváltoztatni kívánó földreformtervezetről is.⁵¹

Az angol-amerikai propagandatevékenység

Az angolszász propaganda időben két lépcsőben aktivizálódott, és jól lehet 1918 novemberében mindkét ország unitárius közösségéhez megkevesztést intézett Kolozsvár, az amerikaiak – a földrajzi távolságokból adódóan – csak jóval később csatlakoztak az érdekvédő mozgalomhoz. Mindkét fél ugyanakkor roppant nagy érdeklődéssel és empátiával fordult az erdélyi unitáriusság és magyarság ügyei felé, az együttérzés, rokonszenv pedig nemcsak politikai, hanem szociális vonatkozásokban is megmutatkozott: mind az angol, mind az amerikai fél jelentős pénz- és ruhaadománnyal segítette a budapesti menekülteket, valamint Kolozsvárt.⁵²

Mivel az amerikai fél meglehetősen későn aktivizálódott, ezért 1920 első feléig gyakorlatilag csak angol propagandatevékenységről beszélhetünk. Ez utóbbit – és ez világosan körvonalazódik a *The Inquirer* lapjain – az erdélyi kérdés fokozott nyomonkövetése jellemezte: az Erdélyből érkező leveleket, emlékiratokat, panaszokat rendszeresen közölte, lépésről-lépésre tudósított és tájékoztatott minden, az ügyben foganatosított lépésről, akcióról, ugyanakkor több ízben közölt a Magyarország, a magyar kultúra mellett érvelő apologetikus írásokat is.

Az angol (később az amerikai is) propagandatevékenység több párhuzamos szálon haladt és nem korlátozódott csupán a médiára. Akciójukat mindenekelőtt az érintett politikai tényezők tájékoztatásával kívánták

⁵⁰ *The Inquirer*, December 6, 1919. 488.; *The Inquirer*, July 19, 1919. 248.

⁵¹ *The Inquirer*, December 6, 1919. 487.; *The Inquirer*, July 19, 1919. 248.

⁵² 1920 áprilisában az amerikai küldöttség 14.000 dollárt hozott az erdélyi egyházrész megsegítésére.; *The Inquirer*, January 17, 1920. 31.

eredményessé tenni. A hatékonyabb érdekérvényesítés érdekében angol felekezeti közeli fellépésre is sor került, ugyanakkor az egyes egyházközösségeket is bevonták munkájukba.⁵³

1919. január 18-án Párizsban ünnepélyes keretek közt kezdetét vette a békekonferencia, februárban pedig a határvonalakat kijelölő szakbizottságok is megkezdték munkálataikat. Ezek az események konkrét lépések tételére sarkalták az angol unitáriusokat.

Információink szerint az első ilyen természetű akcióra február 12-én került sor, amikor a Brit és Külföldi Unitáriusok Társulatának Bizottsága az erdélyi kérdést és álláspontját memorandum formájában terjesztette kormánya elé. 13-án az angol unitárius egyházi és világi nyilvánosság bevonásával tértek vissza a problémára, tanácskozásuk tárgypontjait pedig Románia kelet-magyarországi területfoglalása, valamint Ferencz József meghurcolásának és más, vezető pozícióban levő egyházi személyiségek bebörtönzésének ügye képezte.

Az ülésen elnöklő Joseph Estlin Carpenter⁵⁴ kifejtette: politikai jellegű kérdésekbe nem kívánnak beleavatkozni, az a békekonferencia tiszte, de követelik, hogy az erdélyi protestánsok és katolikusok számára a vallásszabadság joga biztosítva legyen. Mint mondta, feladatuk, hogy figyelemmel kísérjék a békekonferencia rendelkezéseit, erdélyi hittestvéreik számára pedig garantálják a szabad vallásgyakorlatot. A magyar-román viszony – folytatta – a múltban nem volt felhőtlen, azonban ez nem igazolhatja a románok által elkövetett túlkapásokat. Tájékoztatta továbbá a hallgatóságot, hogy írt Austen Chamberlainhoz,⁵⁵ akitől ígéretet kapott arra, hogy a kérdést a külügyminisztériummal is ismerteti. Fontosnak tartotta, hogy tájékoztassák a közvéleményt és figyelmeztessék a külügyminisztériumot azokra a szempontokra, amiket a békekonferencián nem szabad annak szem elől tévesztenie.⁵⁶

A gyűlés határozat formájában két előterjesztést fogadott el. Az első aggodalmának adott hangot, miután a román megszállást és Erdély esetleges elcsatolását – a keleti egyház intoleranciájára hivatkozva –

⁵³ The Inquirer, March 15, 1919. 84. Több angol unitárius egyházközösség külön is eljuttatta gyülekezete tiltakozó határozatát az angol külügyminisztériumba és befolyásos amerikai kapcsolataihoz.

⁵⁴ Joseph Estlin Carpenter (1844–1927): Lelkész, az oxfordi Manchester College igazgatója.

⁵⁵ Austen Chamberlain (1863–1937): Brit politikus, 1919–1921 közt Anglia pénzügyminisztere.

⁵⁶ The Inquirer, February 22, 1919. 59.

a kelet-európai protestáns egyházak létét súlyosan veszélyeztető tényezőnek ítélte meg. Erre való tekintettel sürgette, hogy a külügyminisztérium keretében jelöljenek ki egy, a román magatartást figyelemmel kísérő bizottságot, valamint, hogy maga a békekonferencia is fejezze ki ragaszkodását a vallásszabadság elve mellett az esetleges politikai ártrendeződésektől függetlenül. Tiltakozott a protestáns egyházvezetők bebörtönzése ellen, és azt a polgári és vallási szabadságjogok megszegése mellett a szabad kereszténység jövőjére leselkedő veszély figyelmeztető előjelének tekintette. A határozatot az előterjesztésnek megfelelően a miniszterelnökhöz, a külügyminisztérium titkárságához, az AEA elnökehez és Eyre Crowhoz⁵⁷ szánták továbbítani.⁵⁸

A második határozat az egyházközségek lelkészeihez szólt és kérte, figyelmeztessék, tájékoztassák híveiket a kérdésről, üzeneteiket, állásfoglalásaikat pedig továbbítsák minél hamarabb a külügyminisztériumba.⁵⁹

Február 25-én felekezetközi fellépésre is sor került. Ekkor a különböző egyházak képviselői a kelet-magyarországi protestánsok helyzetének és sérelmeinek ismertetésén túl (a február 13-i határozathoz hasonlóan) az egyházi és vallásos életet érintő jogi garanciákat követeltek kormányuktól arra az eshetőségre, ha az támogatná vagy jóváhagyná Erdély Romániához való csatolását. Az A. J. Balfourhoz⁶⁰ címzett beadványuk felsorakoztatott érvek – a türelmetlen román egyházpolitika a magyar egyházak megsemmisülésével fenyeget – azonban ez alkalommal is elsősorban inkább ez utóbbi lehetőség kiküszöbölését próbálták sugallni.⁶¹

Az esztendő elején a békekonferencia megnyitásával aktivizálódott ténykedést – vélhetően az események alakulásának kivárása miatt – általános szélcsend követte. Újabb érdemi fejleményekre 1919 őszén került sor, amikor október 20–28. közt Drummond az angol és amerikai unitáriusok képviselőjében Kolozsvárra is ellátogatott.

Drummond útja egyszerre több funkciót is betöltött: tájékozódott az erdélyi panaszok valóságtartalmáról, közvetített az erdélyi és az angol, valamint amerikai protestáns és katolikus egyházak közt, Párizsban

⁵⁷ Eyre Crow (1864–1925): Brit diplomata, 1920–1924 közt külügyi államtitkár. A párizsi brit küldöttség feje.

⁵⁸ The Inquirer, February 22, 1919. 59–60.

⁵⁹ Uo.; A memorandumból egy példányt a Szabad Egyházak Tanácsához (Free Church Council) is eljuttattak, határozott állásfoglalást sürgetve a kérdésben.

⁶⁰ Arthur James Balfour (1848–1930): 1902–1905 közt brit miniszterelnök, 1916–1919 közt külügyi államtitkár.

⁶¹ The Inquirer, March 15, 1919. 84.

pedig az illetékes politikai tényezőknél kétszer is interveniált az erdélyi kérdésben.⁶² Budapesten a magyar közélet (Székely Ferenc igazságügyi miniszter, Györy Lóránd korábbi földművelésügyi miniszter) és egyházak képviselői mellett találkozott a szövetséges és társult hatalmak budapesti kiküldöttjével, George Clerkkal,⁶³ kinek javaslatára tapasztalatait az angol és amerikai párizsi békedelegációval is ismertette személyes beszámoló keretében.⁶⁴ Benyomásait október 30-án memorandumban összegezte és az erdélyi püspökök szeptember 8-án kelt emlékiratával egyetemben a békekonferencia elé terjesztette. Drummond erdélyi látogatása, közvetítése, a két egyház közti közvetlen kapcsolatfelvételen túl, más szempontból is fordulópontot jelentett: a panaszok, sérelmek valóságának visszaigazolódása pozitívan rögzítte az erdélyi (közép-kelet európai) helyzet megítélését a magyarok javára, másodsorban pedig a propagandatevékenység fokozódását eredményezte.

Az egyházfők szeptemberi emlékiratát Drummondék Viscount Brycehoz⁶⁵ is továbbították. Bryce decemberben a felsőházban mondott beszédében ismertette a memorandumot, és támogatta az erdélyieknek a szövetséges nagyhatalmak kormányai által kinevezendő kivizsgáló bizottságra vonatkozó kérését. Ugyanígy a magyar-román határok kijelölésénél is független bizottságot javasolt. Szerinte a kevert lakosságú területeken csupán a helyszíni terepszemle után lehetséges igazságos határvonalat megvonni. Külön kitért a székelykérdésre ezzel kapcsolatosan, és súlyos hibának tartotta, ha őket is román fennhatóság alá helyeznék.⁶⁶

1919. december 1-én – a katonai és belpolitikai helyzet stabilizációja után – Magyarország meghívást kapott a békeszerződés átvételére.

⁶² Ferncz József: im. XI. füzet, 58.

⁶³ George Clerk (1874–1951): Brit diplomata, a párizsi békekonferencia budapesti különleges kiküldöttje. 1919. október 23-án azzal a szándékkal érkezett Budapestre, hogy a magyar belpolitikai élet összes jelentősebb szereplőjével egy lehetőleg polgári liberális, koalíciós kormány létrehozásáról tárgyaljon. Jelentős szerepet játszott a magyar politikai élet konszolidálásában.

⁶⁴ The Inquirer, November 22, 1919. 462. „At the suggestion of Sir George Clerk’s Committee in Budapest some of this evidence has been presented in special report to the British and American Peace Delegations in Paris, and I have been granted special interviews on the subject.” („Sir George Clerk budapesti bizottságának javaslatára, ezekből a bizonyítékokból néhányat egy rendkívüli jelentés tárta a párizsi brit és amerikai békeküldöttség elé, a kérdéskörben pedig rendkívüli beszélgetésekre adtak lehetőséget számomra.”)

⁶⁵ Viscount Bryce (1838–1922): Brit liberális politikus, egyetemi tanár.

⁶⁶ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. III.

A magyar békeküldöttség január elején utazott Párizsba és tett eleget a nagyhatalmak felszólításának. Ez az esemény aktivizálta az angol unitáriusokat és a magyarokhoz hasonlóan a békefeltételek kedvező előjelű megváltoztatásának illúzióját keltette fel köreikben. Drummond történelmi, kulturális érvek felsorakoztatásával érvelt a feldarabolás ellen a *The Inquirer* 1920. január 12-i számában, és a békefeltételek újragondolására figyelmeztetett ezeknek az érveknek a tükrében.⁶⁷

A kivizsgáló bizottság kiküldése 1920 elejére központi és egyetemes követeléssé lépett elő az angol egyházak körében. Január 22-én közös határozatban fordultak ebben a kérdésben kormányukhoz és a nyomásgyakorlás szándékával külön bizottságot neveztek ki befolyásos egyházi személyekből. A felekezeti tanács, melyen lényegében az összes angol felekezet képviseltette magát (anglikánok, skót- és ír presbiteriánusok, kongregacionalisták, kvékerek [barátok], metodisták, unitáriusok, római katolikusok, zsidók), az események felügyelete végett egy ideiglenes bizottságot is kinevezett.

A kivizsgáló bizottságra vonatkozó határozatot január 27-én továbbították a miniszterelnökhöz, és kérték, tegye lehetővé, hogy a felekezetek által kijelölt küldöttség személyes találkozáson fejthesse ki álláspontját. Hasonló megkeresést intéztek George Curzonhoz⁶⁸ is.⁶⁹

30-án William Copeland Bowie⁷⁰ az angol egyházak nevében a Londonban tartózkodó A. Vaida Voievod román miniszterelnökhöz és külügyminiszterhez is levelet intézett. Ebben közölte vele, hogy az angol egyházakat mélységesen felkavarták a román megszállás kegyetlenkedéseiről szóló jelentések, továbbá, hogy a megszállt területekről kapott memorandumokat a különböző angol egyházakéval egyetemben a külügyminisztériumba továbbították, és egy, a Legfelsőbb Tanács által kinevezett kivizsgálóbizottság kijelölését kérték.⁷¹ Biztosította, hogy a beadványok kezdeményezői nem táplálnak ellenséges érzületet, gyűlöletet Románia iránt, de a vallásszabadság védelmében felállított angol felekezeti bizottság teljes erejével és befolyásával ragaszkodni fog

⁶⁷ *The Inquirer*, January 17, 1920. 31–32.

⁶⁸ George Curzon (1859–1925): Brit konzervatív politikus, külügyi államtitkár 1919–1924 közt.

⁶⁹ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. I.

⁷⁰ William Copeland Bowie (1855–1936): Unitárius lelkész, a Brit és Külföldi Unitárius Társulat titkára.

⁷¹ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. I.

a vallásszabadság eszméjéhez és ahhoz, hogy a megszállt területeken annak gyakorlata ismét visszaállhasson.⁷²

Mielőtt azonban a levelet kézbesítették volna, maga Vaida hívta meg az egyházak képviselőit egy megbeszélésre. A román politikum előtt tehát nem volt ismeretlen az angol unitáriusok, egyházak ténykedése, és fontosnak tartotta, hogy legalább taktikai megfontolásból meghallgassa, megismerje álláspontjukat, a határkérdést ismét felvető londoni konferencia idejére pedig megnyugtassa az angol egyházakat, tompítsa propagandatevékenységüket.

A találkozóra január 30-án került sor, tárgyát pedig az angol külügyminisztériumhoz és a Legfelsőbb Tanácshoz intézett memorandumok képezték. A sérelmeket Bowie ismertette és tárta a román küldöttség elé. A megbeszélésen Vaida visszautasította a vádakát, ugyanakkor biztosította beszélgetőpartnereit, hogy Románia a vallásszabadság elkötelezett híve, a különböző felekezetek szabadkezet kapnak saját egyházi és oktatási életük megszervezésére, az állam pedig mindegyik egyház részére egyenlő arányú támogatást fog nyújtani.⁷³

A megbeszélés elvileg természetesen Bowieék „sikerével” zárult, miután a vallásszabadság és egyházi autonómia kérdéseire szűkített tárgyaláson a román fél taktikai okokból elfogadta tárgyalópartnerei kifogásait, és a következő garanciákat vállalta:

1. A vallásszabadságot Erdélyben és a többi megszállt területen mindenhol elrendelik.
2. Az erdélyi vallásfelekezetek az állam felügyelete és védelme alatt szabad kezet kapnak saját egyházi és vallásos életük megszervezésére.
3. Azonnal értesítik az egyházakat, hogy szabadságjogaikat törvényben fogják szavatolni, a román polgári és katonai hatóságokat pedig ezen jogok és az egyházi autonómia tiszteletben tartására fogják figyelmeztetni és utasítani.
4. Az állítólagos törvényellenességeket, melyeket egyének vagy vallásos közösségek követtek el, pártatlan bíróság fogja kivizsgálni, és lehetővé teszik a vádlottak számára, hogy védelmükre szemtanúkat hívjanak.

⁷² Uo.

⁷³ Uo. II.

5. A fenti megállapodásokat egész Erdélyben, magyar és román nyelven közölni fogják.
6. Biztosítják, hogy a három püspök a bukaresti brit képviselő és a londoni külügyminisztérium közvetítésével kapcsolatot tarthasson fenn a Presbiteriánus Szövetség, valamint a Brit és Külföldi Unitárius Társaság elnökeivel, és a román kormány vállalja, hogy a válaszleveleket továbbítja az erdélyi püspökök kezébe.⁷⁴

Február 2-án Bowie ismét találkozott Románia képviselőivel. A román küldöttséget ekkor Caius Bradiceanu⁷⁵ vezette, és tulajdonképpen az előző beszélgetés megállapodásait tárgyalták újra pontonként. Nézeteltérés és némi vita mindössze az ötödik és hatodik pont körül támadt. A román fél szerint az első négy pontban foglaltak kellő nyilvánosságot kaptak már, azonban Bowie sürgetésére elfogadták, hogy azokat német, magyar és román nyelven ismét kihirdetik. A hatodik pontnál Bradiceanu kifogásolta, hogy a három püspök politikai jellegű ügyekbe keveredett. Bowie azzal replikázott: ha nem garantálják a püspökök számára a szabad kommunikáció lehetőségét, senki sem fogja elhinni Angliában, hogy a vallásszabadság a gyakorlatban is működik Erdélyben. Végül arra az álláspontra jutottak, hogy a püspökök levelezési jogát engedélyezik, de a magyar-román békeszerződés megkötéséig a kimenő leveleket a román külügyminisztérium ellenőrizni fogja, az Angliából érkezőket ellenben közvetlenül a három püspökhöz irányítják.⁷⁶

A január 30-án Curzonhoz továbbított levélre Bowie február 20-án kapott választ a külügyminisztériumból. Ebben tájékoztatták, hogy a londoni békekonferencia elfoglaltságai miatt nincs ideje fogadni az egyházak küldöttségét, de biztosították: Curzon tisztában van a vallásszabadság fenntartásának fontosságával az Osztrák-Magyar Monarchia területei feletti hatalmat átöröklő országokban. – a békeszerződésbe foglalt szigorú rendelkezések ennek bizonyítékai. A levél végül azzal az ígérettel zárul, hogy Curzon a továbbiakban is a legkomolyabb figyelemmel fogja kísérni a vallásszabadság kérdését Délkelet-Európában.

A választ Bowie nem találta kielégítőnek, és 23-án az egyházak nevében megismételte a kivizsgálóbizottságra vonatkozó kérésüket. Szkepticizmusuk és elutasításuk okait pedig hat pontban összegezte:

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Caius Bradiceanu (1879–1953): Politikus és diplomata. 1919-ben külügyi államtitkár-helyettes, a párizsi román küldöttség tagja.

⁷⁶ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. II.

1. A románokat fosztogatással, kegyetlenkedéssel, iskola foglalásokkal vádolják. A katolikusok, unitáriusok, reformátusok és zsidók egyhangúlag állítják, hogy az általuk felsorolt jogsérelmek megtörténtek. Mindez az igazság alapelveinek a megsértését jelenti.
2. A békeszerződés megkötése előtt, a fegyverszüneti egyezmény előírásait megszegve, a magyar hivatalnokokat eltávolították az állásaikból, miután azok megtagadták a hűségüket.
3. A vallásszabadságot, melyet oly határozott formában hirdettek ki 1918. december 1-én, a gyakorlatban folyamatosan megszegik: az egyházi beszédeket cenzúrázzák, az egyházi összejöveteleket, gyűléseket katonai megfigyelés alatt tartják – holott a kisebbségi szerződésben kötelezettségeket vállalt az egyéni szabadságot illetően. Figyelmeztetett, hogy Románia késlekedő és elutasító magatartását a (kisebbségi) békeszerződés aláírásakor nem szabad elfeledni.
4. Vaidanak a vallásszabadság kérdésében tanúsított komolysága mindannyiukra pozitívan hatott, de a Bukarestből érkező politikai hírek azt mutatják, hogy nincs megfelelő kontrollja kormánya felett, melynek miniszterelnöke. Azonfelül pedig Vaida maga is változtatja nézeteit.
5. Gyanú, hogy a román képviselő csupán csak az angol egyházak aggodalmát és felháborodását kívánta csillapítani. Bradiceanu megígérte, hogy táviratilag értesíti az erdélyi egyházfőket, hogy szabadon levelezhetnek angol és skót hittestvéreikkel. Nem látja azonban, hogy ebből valami is teljesült volna. Egy Bradiceanuhoz, Párizsba két héttel ezelőtt e tárgyban küldött levél ugyanis megválaszolatlanul maradt.
6. A román fél az állítja, hogy a három püspök és mindazok, akiket megkorbácsoltak, bezártak vagy kifosztottak, politikai bűnözők voltak. Ilyen vádakot könnyű emelni, ám nehéz cáfolni pártatlan és aprólékos kivizsgálás nélkül, mivel a román hatóságok által politikai bűnténynek nyilvánított cselekedetet a magyar fél elemi emberjogi lépésként értelmezhet. Ugyanakkor szinte lehetetlen, hogy bizonyos szavakat erkölcsi, politikai, vallási kategóriák szerint osztályozzanak, különösen Erdélyben, ahol vallási és nemzeti ellentétek annyira kiélezettek.

Valószínű Brycenak igaza van – vonta le a következtetést –, hogy Magyarország számára bölcsőbb és méltányosabb területrendezést kellene kigondolni, mint amit a békeszerződésben kijelöltek.⁷⁷

1920 elején az angol propagandatevékenység műveleti területét az Amerikai Egyesült Államokra is kiterjesztette, ahol március-május közt Drummond mintegy hatvan beszédet, előadást tartott az erdélyi unitáriusok, magyar felekezetek helyzetének ismertetése végett. Ténykedése több ponton is eredményesnek bizonyult: egyfelől sikerült nemcsak az unitárius, hanem más amerikai egyházak figyelmét is ráirányítani az erdélyi kérdésre, másfelől az ő jelenléte ihlette meg amerikai hittestvéreit, hogy az angolokhoz hasonlóan, vizsgálóbizottságot küldjenek ki Erdélybe. Munkájának egyik első, kézzelfogható bizonyítéka volt az a negyvenezer dolláros segély, melyet az Amerikai Unitárius Társulat a katolikus és presbiteriánus egyházak segítségével gyűjtött az erdélyiek megsegítésére. A propaganda-tevékenység földrajzi határainak kiszélesítése mellett Drummond útja az erdélyi és amerikai egyházak kapcsolat-építését is szolgálta: tudjuk, hogy az erdélyi katolikus püspök üzenetét nem csak az angliai, hanem az amerikai katolikus egyházfőkhöz is eljuttatta. Utóbbiaknak – az unitárius példára hivatkozva – ugyancsak vizsgálóbizottság kiküldésére tett javaslatot.⁷⁸

Amerikában Drummond nemcsak egyházfőkkel, hanem a politikai és tudományos élet jeles képviselőivel is találkozott. New Yorkban az USA konstantinnápolyi nagykövetével, Oscar Straussal tárgyalt, két alkalommal pedig Sarah Wambaugh nemzetközi jogásszal. Találkozott továbbá az USA egykori elnökével, William Howard Tafttal⁷⁹ és Charles William Eliottal⁸⁰, és elérte, hogy szükség esetén Wilson elnök támogatását is megnyerjék.⁸¹ Ugyanakkor sikerült a legnagyobb erőt képviselő Amerikai Presbiteriánus Egyházat is bevonni. Az ő jelenlétének köszönhetően az American Peace Federation of Churches keretében ideiglenes bizottságot állítottak fel a vallásszabadság védelmének és felügyeletének céljával.⁸²

⁷⁷ The Inquirer, February 28, 1920. *Religious liberty in Transylvania.*

⁷⁸ The Inquirer, May 29, 1920. *Civil and religious liberty in Transylvania.*

⁷⁹ William Howard Taft (1857–1930): Ügyvéd és politikus, az AEÁ 27-ik elnöke. 1915–1925 közt az Amerikai Unitárius Társulat elnöke volt.

⁸⁰ Charles William Eliot (1834–1926): Egyetemi tanár, a Harvard Egyetem igazgatója 1869–1909 közt.

⁸¹ The Inquirer, April 3, 1920. *Mission to Transylvania. Reception to American Delegates.*

⁸² The Inquirer, May 29, 1920. *Civil and religious liberty in Transylvania.*

Áprilisban, két eltérő időpontban (S. B. Snow április 15-én, H. J. Metcalf és E. B. Wetten pedig 23-án érkezett Kolozsvárra⁸³) a háromtagú amerikai bizottság is megérkezett – Bukarestet érintésével (itt tárgyaltak Alexandra Vaida Voievoddal⁸⁴) – Kolozsvárra, és két hónapos tartózkodása során több tucatnyi egyházközséget látogatott meg a különböző egyházkörökből. Snowék az aprólékos helyszíni tájékozódás, adatgyűjtés után, június 28-án hagyták el Kolozsvárt, előbbi azonban Wettennel még egyszer Bukarestbe látogatott, feltehetően, hogy a körút alkalmával szerzett benyomásaik alapján ismét tárgyalásokat folytassanak az illetékes román szervekkel. Vizsgálódása után egyébként az amerikai bizottság is igazolta a román hatóságok diszkriminatív intézkedéseinek valóságát.⁸⁵

Az amerikai bizottság jelenléte, munkája és következtetései azonban ekkorra már nem bírtak semmiféle jelentőséggel a békeszerződés vonatkozásában, de nyitányát képezte annak az erőteljes angol-amerikai kisebbségvédelmi akciónak, melyet a két világháború közt a magyar állam és az erdélyi és magyarországi unitárius egyház az érdekvédelmi és a revíziós propaganda céljaira is felhasznált.⁸⁶

Angol-amerikai látlelet Erdélyről – az érvrendszer

A békekonferencia idején az unitárius propagandatevékenység színterének központja a kezdetektől fogva Anglia volt, és ezt a szerepet az általunk tárgyalt időszakban mindvégig megőrizte. Okát két tényezővel magyarázhatjuk: a.) *az erdélyi segélykérésre az első visszajelzés Angliából érkezett*; b.) *a földrajzi távolságok kevésbé jelentettek akadályt a kapcsolatteremtésben és a rendszeres kommunikációban*. Nem véletlen tehát, hogy 1920 első feléig – leszámítva az 1918-as novemberi levelet –, Kolozsvár figyelme kizárólag az angliai unitáriusokra összpontosított, és hogy a propagandatevékenység jelentősebb hányada ez utóbbiak nevével fémjelzett.

1919 végéig az angol propagandatevékenység csupán közvetett formában érkező (levelek, beszámolók) tudósításokra, hírekre támaszkodhatott. Ennek megfelelően a jelzett időpontig propagandájuk érvkészletének jelentős részét ezekből a forrásokból merítették, és az azokban

⁸³ Ferencz József: im. XI. füzet, 65.

⁸⁴ The Inquirer, May 8, 1920. 242.

⁸⁵ The Inquirer, June 12, 1920. 305.

⁸⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL). K. 28. 12. csomó. 50. tétel. 1938 – T – 10168.

megjelenített sérelmeket, érvelési sémákat reprodukáltak. Ez az ábrázolásmód, diskurzus Drummond útja után sem módosult látványosabban, csupán a hangsúlyok tekintetében érzékelhetünk bizonyos súlyponteltolódást olyan értelemben, hogy az erdélyi adatgyűjtés után a beszámolók „realistábbakká” váltak azáltal, hogy – a történelmi, kulturális érvelés rovására – a román hatalom által elkövetett törvénysértéseket helyezték ábrázolásuk homlokterébe.

A különböző csatornákon, formában befutó információk tárgyát döntően a román hatalom magatartása és az erdélyi egyházak, magyarok helyzete képezte (utóbbi esetben ennek ábrázolása néha túllépte az erdélyi korlátokat, s közép-kelet-európai kontextust és dimenziókat is kapott), tartalmilag pedig két nagy egységre bonthatóak: negatívra és pozitívra. Ez a tárgyi, minőségbeli kettősség egyébként igen gyakran felbukkant a beszámolókból, ugyanis a negatív (román) – pozitív (magyar) ellentéppárra épített, dialektikus szerkesztési mód kiváló lehetőséget szolgált a propagandacélok kifejtésére.

Említettük, az erdélyiek által közvetített propaganda jelentősen befolyásolta az angolt. Fontos azonban leszögeznünk, hogy ez nem jelentette az információk kritikátlan átvételét és terjesztését, mivel az erdélyi viszonyokról (történelem, kultúra, vallás- és kisebbségpolitika, etnikai összetétel) a kivizsgáló bizottságok beszámolóin túl a 19. század közepére visszanyúló kapcsolatok révén is folyamatosan tájékozódhattak.

Az angol propaganda nem volt közömbös a határrendezés kérdésében, de elsődleges és következetesen képviselt célkitűzésük mindvégig a vallásszabadságot biztosító garanciáknak a nagyhatalmak általi szavatolása maradt. Érvelésükben a múlt-jelen idősíkok párhuzamba állításának technikájához folyamodtak, melyben a múlt a magyar valláspolitika ismertetését és pozitív értékelését, a jelen pedig a megszálló hatalom túlkapásainak ábrázolását jelentette.

E kétsíkú, ellentétre építő narratíva mintapéldáját képezi C. J. Street *The threat to religious liberty in Transylvania* című írása, melyben Magyarországot a vallási és polgári szabadságjogok élenjárói közé sorolta. Az Erdély történelmét és etnikai viszonyait tárgyilagosan ismertető Street figyelmeztetett arra, hogy az 1568-as tordai ediktum bő száz évvel, a világon először, az 1689-es angol forradalom előtt jelent meg, és mindenki számára szabad vallásgyakorlatot biztosított.⁸⁷ A Románia

⁸⁷ The Inquirer, July 19, 1919. 247.

által követelt területeken, írta, a román lakosság együtt a magyar, szász és székely etnikummal, nemcsak szabad vallásgyakorlatot, hanem vallási egyenlőséget is élveztek. A vallásgyakorlat terén az erdélyihez hasonló alapelveket fogadtak el Magyarországon is. A katolikusokat, reformátusokat, lutheránusokat, unitáriusokat az állam pénzbeli támogatásban részesítette, akárcsak a két román felekezetet, amelyek több segélyt kaptak, mint a protestáns egyházak együttvéve.⁸⁸ Hasonlóképpen állami támogatást kaptak a felekezeti iskolák is. „Such liberal treatment is, so far as I am aware, without precedent or equal. It thoroughly in accord with the noble Edict of Torda [...], emanating from a broad-minded Unitarian Prince.”⁸⁹ – zárta a magyar valláspolitikát ismertető fejezetét.

Ezt követően pedig a következőképpen indított: hasonlítsák össze a vallásos egyenjogúság ezen modern gyakorlatát az ortodox egyházzal, amely államvallás és az állam támogat és tart fent.⁹⁰ Idéz egy forrást, miszerint míg a magyar állam milliókat áldoz a román egyházakra és iskoláikra, addig a román királyság egyetlen fityinget sem ad a magyar egyházaknak. Miközben egyetlen magyar szót sem hallani a magyarországi román templomokban, addig a magyar nyelv használatát akadályozzák a romániai magyar egyházakban. Magyar papok nem dolgozhatnak magyar hívőjű egyházközségeken, ellenben a román papok fele nem tud magyarul, de mindegyikük egyenlő támogatást kap a magyar államtól. A kétezer román iskolával szemben a magyarok, bár több mint százezen vannak, még elemi iskolát sem birtokolhatnak.⁹¹ A keleti egyházba való beillesztés éppen olyan szigorú, mint amilyen volt a Stuart-kori Angliában. A protestantizmus bármiféle gyakorlatát, a zsidókéhoz hasonlóan gátolják, noha utóbbiak esetében nemzetközi garanciákat is vállalt 1878-ban.⁹²

Képzeljék el azt a veszélyt, amely az unitáriusokra és a többi felekezetre leselkedik – vonta le a következtetést –, ha a békekonferencia szentesíteni fogja egy olyan felvilágosult tartomány hozzácsatolását, mint Erdély, egy olyan reakciós országhoz, mint Románia.⁹³ Erdély magyar-

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo. „Ilyen liberális bánásmód, amennyire én tudom, páratlan és precedens nélküli. Teljességgel összhangban van a nemes tordai országgyűlési határozattal [...], mely egy liberális gondolkodású unitárius hercegtől eredt.”

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ Uo. Street a vallásszabadságot veszélyeztető tényezőként értelmezte a román hadsereg és hatóságok túlkapásait, az egyházi életet korlátozó intézkedéseit is.

országi elcsatolását személy szerint kimondhatatlanul kártékonynak ítélte meg, de a kérdést pozitív rendezését a politikum számára tartotta fent. Mint írta, a lengyel szerződés igazolja, hogy az angol és amerikai diplomátákat hasonlóan bölcsen és körültekintően oldják meg az erdélyi kérdést is.⁹⁴ Fenntartotta ellenben a jogot, hogy a magyar protestánsok érdekében hallassák hangjukat és felhasználják befolyásukat. Az általánosan elfogadott állásponthez hasonlóan pedig ő is hangsúlyozta, hogy bármiféle területátrendezés Románia javára csak a vallásos szabadságjogok szavatolásával történhet meg, mivel a megszálló román állam intoleráns „természete” ezek nélkül a magyar egyházak pusztulását eredményezi.⁹⁵

Ezeknek tükrében a következő garanciákat követelték: teljeskörű egyházi autonómia, az egyházak iskolafenntartó jogának elismerése és biztosítása, az egyén szabadságjogjogainak tiszteletben tartása a vallásgyakorlat terén, állami támogatás az egyházi- és oktatási intézmények és az alkalmazottak számára. Az angol propaganda tehát lényegében a világháború előtti állapotok visszaállítását sürgette, miután a magyarországi valáláspolitikára követendő mintaként tekintett.⁹⁶ Természetesen mindebben kulcsszerepe volt az 1568-as tordai országgyűlés vallástörvényének, mely a korabeli angol vallásos realitások tükrében csodálattal töltötte el.

Mint az Street írásánál is érzékelhető, a sérelmek megjelenítése két célt követett: jogi garanciák biztosítását és a kedvező területrendezést. A negatívumok megjelenítése, mint központi érvelési eszköz, legerőteljesebben az Erdélybe látogató és a helyzetet közép-kelet-európai kontextusban is értékelő Drummondnál jelentkezett, aki az egyházi, egyéni jogsértések mellett a térség lakosságát veszélyeztető „szociális bombára” is figyelmeztetett.⁹⁷ Rámutatott az elkövetett hibákra, hiányosságokra, és

⁹⁴ The Inquirer, August 2, 1919. 271.

⁹⁵ Uo. 272.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ The Inquirer, November 22, 1919. 464. „Living is terribly dear and food and warm clothing have become very scarce. In these respects, however, conditions are not at the moment so bad as in Budapest and Vienna. It is the Roumanian occupation, with its harshness and terrorism, which is bringing the people face to face with despair and must cause the gravest anxiety to all friends of religious freedom and enlightened government. An active campaign is in progress to crush out everything Hungarian. In Kolozsvár the whole staff of the University and most of the public officials have been dismissed, and many of them reduced to beggary, because they have refused to take an oath of allegiance to the king of Roumania before the Peace Treaty is signed. People are turned out of their houses at 48 hours' notice to make room for Roumanian immigrants. Many schools have been closed,

a területi, politikai rendezés stratégiájának, alapelveinek megváltoztatása mellett érvelt, ismertette a románok (és „kisnemzetek”) teremtette túrheteretlen állapotokat, melyek távlatilag ismét súlyos következményekhez vezethetnek.

Drummondnak a román hatóságok ténykedéséről alkotott negatív képét egyébként, a helyszínen szerzett adatok, benyomások mellett két személyét érintő tényező is súlyosbította: a kolozsvári román hatóságok igyekezete, hogy elszigeteljék a helybeli magyar panasztevőktől; az istentiszteleteken mondott beszédek cenzúráját kimondó rendelet, melyet az azt követő napon vezették be, hogy részt vett egy az unitárius templomban tartott istentiszteleten, ahol Kolozsvár magyar lakossága felekezettől függetlenül képviselte magát.⁹⁸ Tetőzte mindezt a súlyos szociális, gazdasági és társadalmi feszültségeket gerjesztő budapesti megszállás,⁹⁹ miként azt a *The Inquirer* november 29-i számában megjelent helyzetelemző cikke is igazolja, melyben visszatérve októberi útjának tapasztalataira nem-

doctors turned out of the hospital, and every possible indignity is heaped upon the people. This organized suppression extends to the churches, and the Protestant bishops agree if the present policy is continued there will hardly be a Protestant left in Transylvania in twenty years' time. In addition there have been numerous cases of brutal whippings and other forms of personal violence.” („Az élet rettenetesen drága, az élelem és ruha pedig hiánycikké vált. Az életfeltételek azonban pillanatnyilag nem olyan rosszak, mint Budapesten és Bécsben. Ez a román megszállás, a maga kegyetlenségével és terrorjával, az amely az embereket a kétségbeesésbe kergeti és mindez a legsúlyosabb aggodalommal kell eltöltse a vallásszabadság összes támogatóját és a felvilágosult kormányokat. Aktív kampány folyik, hogy kizorítsanak mindent, ami magyar. Kolozsváron az egész egyetemi személyzetet és a közhivatalnokok legnagyobb részét elbocsátották, sokukat koldusbotra juttatva, mivel elutasították a román királyra való eskütételt a békeszerződés aláírása előtt. Az embereket 48 óras határidő után kilakoltatják, hogy helyet szabadságának fel a román bevándorlóknak. Sok iskolát bezártak, orvosokat bocsátottak el a kórházakból, az emberek mindenféle megaláztatásnak ki vannak téve. Ez a szervezett elnyomás az egyházakra is kiterjed és a protestáns püspökök egyetértének abban, hogy ha a jelen politika folytatódni fog, húsz év múlva alig fog maradni protestáns Erdélyben. Emellett számtalan eset említhető meg, brutális verésekre és más jellegű személyes erőszakra vonatkozóan.”)

⁹⁸ Uo. 463.

⁹⁹ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920.* Szerk. Ádám Magda, Ormos Mária. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2004. Sir George Clerk, a Legfelsőbb Tanács budapesti különleges képviselője Clemenceau-nak, a békekonferencia elnökének. 60. dokumentum. 163–166.; Graziani tábornok, a budapesti francia katonai misszió vezetője Clemenceau francia hadügyminiszternek. 75. dokumentum. 197.; *The Inquirer*, April 17, 1920. 187.

csak a megszálló román hatalom, hanem a győztes nagyhatalmak közép-kelet-európai politikája ellen is éles kritikát fogalmazott meg.

A térségben uralkodó válságos helyzetet több tényezőre vezette vissza: a periférikus részeken negatív hatásait hatványozottabban éreztető *háború*, és a gazdasági összeomlást eredményező *politikai bizonytalanság, szétesés*. A fennforgó állapotokért elsősorban a kelet-európai népek nacionalizmusát tette felelőssé. Ugyanakkor felvetette a kérdést: vajon a tragikus viszonyokat nem súlyosbította-e a vízió, az előrelátás hiánya, a túlzott hivataloskodás és néhány esetben a győztes hatalmak könyörtelen magatartása.¹⁰⁰ Ezek mellett hibaként róta fel a legyőzött országok békekonferenciáról való kizárását, és hogy – bár megvoltak a forrásaik és hatalmuk – nem tettek semmit nyomorúság állandósulása és súlyosbodása ellen.¹⁰¹

Szkeptikusan nyilatkozott a térség békéjét Magyarország felosztásával rendezni óhajtó politikai elképzeléssel szemben is. Hasonlóképpen skeptikusan nyilatkozott a kelet-európai kis nemzetekről is. Kétségei voltak, hogy az új politikai egységek képesek lesznek pacifikálni a térséget, hogy nagyobb szabadságot és jólétet fognak biztosítani alattvalóiknak.¹⁰² „Strange things are being done in south-eastern Europe in the name of the self-determination of small nations.”¹⁰³ – vonta le a végkövetkeztetést.

Helytelenítette, hogy az új határmegvonásoknál teljesen figyelmen kívül hagyták a történelmi és gazdasági tényezőket. Ezek – írta – állandó veszélyforrást jelentenek és egy újabb háború kirobbanásához fognak vezetni.

¹⁰⁰ The Inquirer, November 29, 1919. 475.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo. „Not are the signs at the moment very promising that the annihilation of Austria and the partition of Hungary will result in the creation of stable political units, with a better chance of good government for their subject populations. Everywhere racial feuds seem to be at their bitterest and the air of rumors of new wars. Certainly it would require a great deal of ignorance or credulity to believe that Transylvania is likely to gain either in freedom or happiness when she is handed over to Roumania as a prize of war.” („Pillanatnyilag nem túl biztatóak a jelek arra nézve, hogy Ausztria felszámolása és Magyarország feldarabolása stabil politikai egységeket fog eredményezni, több eséllyel egy jó kormányzásra lakócai számára. Egyúttal magyarányú tudatlanságot és hiszékenységet követel meg, azt elhinni, hogy Erdély valószínű több szabadságot és boldogságot fog nyerni, ha Romániának fogják adni, mint háborús jutalmat.”)

¹⁰³ Uo. „Furcsa dolgok történtek Dél-Kelet Európában a kisnemzetek önrendelkezésének nevében.”

A románokkal kapcsolatban két szempontra hívta fel a figyelmet: a) A román katonaság „zabolátlan” magatartása, melynek ténykedését így jellemezte: „*For months it has carried on a campaign of brigandage in Hungary [kiemelés P.J.]. The burden which it has laid upon the people is not the orderly restraint of an army of occupation, but the violence of a lawless soldiery. Roumania has defied every remonstrance because no one has had the power to coerce her. The base record of her army in search of loot [...]*”¹⁰⁴ b) A nemzeti és vallási kisebbségek jogait biztosító kisebbségi szerződés aláírásának megtagadása. E két tényező szerrinte súlyos kételyeket ébreszt Románia helyét illetően az európai politikai porondon. Végül az okra is rákérdezett: miért fogadták el annak kockázatát, hogy ebben a térségben egy porosz típusú, de alacsonyabb fokú militarista központ jöhessen létre.¹⁰⁵

1920 februárjában újabb – a Drummondéhoz hasonló tartalmú, a negatív, figyelmeztető „kampány” kategóriájába sorolható – beszámoló kivonatát közölte a *The Inquirer*. A szerző nevét nem ismertette, ellenben felhívta a figyelmet, hogy olyan személyről van szó, aki bejárta a Balti-, Fekete- és Adriai tenger közt fekvő háromszöget, Bécsben pedig keletibbi térségeket bejáró megfigyelőkkel is kapcsolatban állt, információi tehát megbízhatóak, hitelesek.¹⁰⁶ A szerkesztő a beszámolóból csupán a román-magyar viszonyt érintő fejezetet ismertette, ez pedig a következő negatívumokat emelte ki a román hatóságok és hadsereg tevékenységét illetően: a befolyásért egymás közt versengő számtalan „nemzetiségek” (numerous „nationalities”) közt Románia a fosztogatásban és területszerzésben hírhedt vezető szerepet nyert, és mindent magával visz, ami a keze ügyébe kerül, megszegve az útonállók etikai kódexét is.¹⁰⁷ Semmiféle hajlandóságot nem mutat a kisebbségi szerződés aláírá-

¹⁰⁴ Uo. „Hónapokig folytattak Magyarországon rablóhadjáratot. A teher, ami az emberekre nehezedik nem egy megszálló hadsereg szokásos megszorítása, hanem egy törvényt nem ismerő katonaság erőszakja. Románia visszautasított mindenféle tiltakozást, mivel senkinek sincs ereje korlátozni őt. Hadseregének alapfelfogása a zsákmányszerzés.”

¹⁰⁵ Uo. „Is it into the name of freedom, or is it in payment of the secret debts of the war, that we have accepted the risk of creating a new centre of militarist ambition, Prussianism of a low type, in the East of Europe?” („A szabadság nevében van, vagy a háború egy titkos adósságának fizetsége az, hogy elfogadtuk annak kockázatát, hogy Kelet Európában egy alacsonyabb szintű porosz típusú militarista központ jöhessen létre.”)

¹⁰⁶ *The Inquirer*, February 7, 1920. 68.

¹⁰⁷ Uo.

sára, sem pedig, hogy ennek szellemében szeretne cselekedni. Ez utóbbi példázza az a rendelet, mely lehetővé tette, hogy a megszállt területeken a hatóságok kedvük szerint sajátíthassanak ki területeket, ami a szász és magyar tulajdonosokat tekintve semmiféle magyarázatot nem igényel. Erdélyt előzönlötték a román királyságból érkező jöttmentek, kalandorok. Az elharapózó korrupcióra vonatkozóan Herbert Hooverrel¹⁰⁸ folytatott beszélgetésének egyik fejezetét ismertette, aki szerint Mária román királyné azzal a megkereséssel fordult hozzá levélben, hogy az élelmszer szétosztását ő tartsa kézben, mivel egyetlen embert sem ismer országából, akiben megbízhatna.¹⁰⁹ A román hatóságok hírhedt korruptsága és hatékonyatlansága, valamint a fizikai bántalmazások – az Erdélyből visszatérők beszámolóí szerint – az erdélyi, bennszülött románság ellen-szenvét is kiváltotta.

Következtetéseit az alábbiakban vonta meg: a románok által gyakorolt balkáni napóleonzmust egy másik, csőd szélén álló nagyhatalom támogatja. A térség jövőképe-re vonatkozóan a kelet-európai államok által propagált nacionalizmus visszaszorítását és egy Magyarország köré szervezett szövetség létrehozását javasolta.

A fentiekben bemutatott – negatív elemeket tartalmazó – érvelésnek volt egy ellentétes, pozitív formája is, és a magyar álláspontot igyekezett képviselni, erősíteni.

Az 1919 decemberében a párizsi békekonferenciához intézett memorandumában Drummond figyelmeztetett: Erdély kultúrája, bár erről az antant hatalmaknak is kevés ismeretük van, a nyugati típusú civilizációban gyökerezik. Bizonyítja ezt fejlett iskolahálózata, oktatási rendszere, és hogy több mint három évszázada a protestantizmus előőrse; Erdély a felvilágosult türelem országa, ahol a faji és vallási megkülönböztetés idegen az emberek természetétől.¹¹⁰

¹⁰⁸ 1929–1933 közt az USA elnöke. Az első világháború alatt és után humanitárius jellegű élelmezési tevékenységet folytatott a németek megszállta Belgiumban, majd Közép-KeletEurópában.

¹⁰⁹ The Inquirer, February 7, 1920. 68.

¹¹⁰ Supplement to The Inquirer, December 13, 1919. I. „About this I made particular inquiries, and the answer was unanimous that Hungarians, Saxons, and Roumanians have had equality of treatment, liberty of worship, and the use of their own language in their schools.” („Erről személyesen érdeklődtem és a válasz egyértelmű volt, hogy a magyarok, szászok és románok egyenlő bánásmódban részesültek, szabadon gyakorolhatták hitüket és használhatták tulajdon nyelvüket iskoláikban.”)

1920 januárjában – a magyar békeküldöttség párizsi tartózkodásának idején – további három, szerinte elfelejtett, de a megállapodáskor szem előtt tartandó szempontra hívta fel a *The Inquirer* olvasóinak figyelmét.

1. A magyarok által Anglia iránt táplált erős baráti érzés, amely töretlenül maradt a háború után is. A köztudattal ellentétben Magyarország nem felelős a háború kirobbanásáért. A háborúba az osztrák diplomácia rángatta bele, akarata ellenére. A megjelenő közlések bizonyítják, hogy Tisza István miniszterelnök volt az egyetlen, aki a háborúellenes politikát képviselte. Sok szavahihető magyar biztosította arról, hogy Magyarország sohasem viselt háborút Anglia ellen, és sohasem kezelték úgy az állampolgárokat, mint ellenséges idegeneket.¹¹¹
2. Könnyedén elfogadták, hogy Magyarország az elnyomás és a rossz kormányzás központja volt. Ez a hit az ügyes propaganda eredménye, de alig bizonyítható történelmi tényekkel. Ellenben meg kell említeni azt a felbecsülhetetlen szolgálatot, amit a keresztény civilizációért tett a törökök elleni háborúban, súlyos áldozatokat hozva és megmentve Nyugat-Európát. A Magyarország területén élő román nemzetiségű közösségek magasabb oktatási és fejlettségi szinten állnak, mint a román királyságbeli nemzettestvéreik, ami nem lehet a nyers elnyomás eredménye.¹¹²
3. Magyarország oktatási szintje magas, és az egyetlen kelet-európai ország, ahol a protestáns egyházak képesek voltak gyarapodni. Szabadságszeretetük, tanításaik, férfias karakterük pedig nemcsak értékrendjüket, hanem civilizációs hovatartozásukat is bizonyítja.¹¹³

Az angol unitáriusokkal fenntartott kapcsolatnak és a közvetítésükkel eljuttatott memorandumok hatásának is köszönhető, hogy Drummondhoz hasonló – magyarokra nézve pozitív – érveket hangoztatott december 16-i felszólalásában V. Bryce is. Egy gondolat erejéig ő is hivatkozott a magyar kulturális fölényre, de inkább a gyakorlati szempontokat helyezte előtérbe. Hangsúlyozta azt az Európában egyedülálló tiszteletet és rokonszenvet, melyet a magyarok az angolok iránt tanúsítottak a múltban és jelenben, valamint az angolok rokonszenvét és segítségét, melyben az 1848–1849-es forradalom bukása után a magyar menekülteket részesítették. A magyarok német orientációját az orosz fenyegetésnek

¹¹¹ *The Inquirer*, January 17, 1920. 31.

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo. 32.

tulajdonította, mely a forradalom leverése által gyakorlatilag is bebizonyosodott. Ugyanakkor figyelmeztetett, hogy a békekonferencia alapelveinek (önrendelkezés, etnikai elv) áthágása újabb háborús helyzetet fog teremteni a térségben.¹¹⁴

Összegzésként elmondhatjuk: az angol diskurzus a közvetett és közvetlen tapasztalatok keverékéből kristályosodott ki. A román hatalom negatív megítélésének „konszolidálódása” Drummondnak tulajdonítható, de természetesen – miként arra az ismeretlen név alatt közölt beszámoló is utal – ezt az „alapállást” és szkepticizmust a más közvetett csatornákon érkező hírek is megerősítették, táplálták. Érvkészlétük egyszerre tartalmazott történelmi, etnográfiai, demográfiai, kulturális érveket, de a központi hangsúlyt mindvégig a vallásszabadságot veszélyeztető panaszok és sérelmek képezték.

A propagandatevékenység kiértékelése

Lehetőségeink korlátai miatt csak a propagandatevékenység ismeretetésére szorítkoztunk, de néhány gondolat erejéig kénytelenek vagyunk válaszolni az önmagát adó kérdésre: mérhető-e valamilyen formában, mértékben az angol-amerikai lobbytevékenység?

Megválaszolásukra mindenekelőtt szükségszerű tisztáznunk azokat az indítékokat és érdekeket, amelyek a négy nagyhatalmat motiválták az új európai rend kialakítása során. Mivel az olasz érdekek ismeretése nem kapcsolódik közvetlenül dolgozatunk témájához, ezért ezeknek bemutatását mellőzzük és a francia, angol és amerikai állásfoglalások mozgatórugóira fókuszálunk.

Ismert, hogy Franciaország német-félelme volt az a központi vezérelv, amely meghatározta a világháborút lezáró békekonferencia munkáját. Oroszország bolsevizálódásával, 1917-ben kihullt a szövetségi rendszerből, ez pedig a kelet-európai egyensúly megbillenését eredményezte Németország javára. Ennek következtében került előtérbe és gyakorlatba ültetésre az a francia elképzelés, hogy Németország ellensúlyozását és Oroszország hiányát a szövetséges kisállamokkal kell pótolni. A német kérdés tehát a kisállamok gazdasági, geostratégiai megerősítését követelte

¹¹⁴ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. II–III.

meg és lehetőséget teremtett arra, hogy Magyarország rovására terjeszkedjenek Franciaország messzemenő támogatásával.

Anglia előtt elsősorban világhatalmi pozíciója megőrzésének és megszilárdításának célja lebegett, ugyanakkor az európai egyensúlypolitika híveként igyekezett mérsékelni Franciaország túlzott követeléseit, megerősödését, elsősorban Németország rovására. Kevésbé volt érdekelt a kárpát-medencei geopolitikai rendezésben, de a szovjetkérdés és a hatékony, elsősorban cseh-szlovák propaganda következtében ő is támogatta bizonyos ellenvetésekkel a franciák kelet-közép-európai rendezési terveit. Nem zárkózott ugyanakkor el teljesen az etnikai és gazdasági alapú területrendezés lehetőségétől sem. A külügyminisztériumtól eltérően ezeket a szempontokat elsősorban Lloyd George vette védelmébe.

Az önrendelkezés és méltányosabb békekötés legkövetkezetesebb képviselője az USA volt. 1919 végén azonban ezeknek az alapelveknek a békekonferencia általi többszörös megszegése és az időközben megváltozott külpolitikai doktrína eredményeként kivonult a békekonferenciáról.¹¹⁵

A kelet-közép-európai rendezés legfőbb érdekeltje tehát Franciaország volt, aki a rajnai határvonal kudarca után mindent megtett, hogy keleti elképzeléseit siker koronázza. Az USA-t és Angliát közvetlen érdekek nem fűzték a térséghez, ezért engedtek a francia nyomásnak, ugyanakkor a tárgyalások során hajlottak a kedvezőbb területrendezés felé. Adódik a kérdés: a két nagyhatalom engedékenyebb magatartását – az elvi szempontokon túl – befolyásolta-e valamilyen mértékben az angol-amerikai unitárius propaganda?

1920. március 30-án a francia külügyminisztérium politikai és kereskedelmi ügyekkel foglalkozó igazgatósága elemzést készített Anglia és Olaszország Magyarországgal szemben folytatott politikájáról. Az angolokkal kapcsolatosan a következőképpen összegzett: „Röviden összefoglalva: ez az egész olyan zavaros, hogy valójában képtelenség bizonyossággal megmondani, milyen politikát is követ Anglia Magyarországon.”¹¹⁶ A jelentés három személlyel szemben fogalmazott meg kritikát. Lloyd George-nál a magyarok iránt mutatott jóindulatát, a Vix-féle demarkációs vonal, valamint a területrendezés kérdésében tanúsított magatartását

¹¹⁵ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris. Budapest, 2002. 142.

¹¹⁶ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920*. Följegyzés a Magyarországgal szemben folytatott angol és olasz politikáról. 97. számú dokumentum. 256–257.

kifogásolta.¹¹⁷ A Szövetségek közti Duna Bizottság élére kinevezett Troubridge tengernagyot „nyílt magyar és monarchista” politikával és a magyaroknak kedvező jelentések küldésével vádolta.¹¹⁸ George Clerk-el kapcsolatosan pedig így fogalmazott: „[...] megbízatása során inkább a magyaroknak kedvez, noha Sir George Clerk megelőzően Bukarestben volt kiküldetésben, ahol éppen a románok irányában mutatott megértést.”¹¹⁹

Információink szerint az angol unitáriusok mindhárom – francia diplomácia által kifogásolt és magyar kérdésben pozitív álláspontot képviselő – személlyel kapcsolatban álltak, joggal feltételezhető tehát, hogy nevezettek rokonszenvének, álláspontjának formálódásában propaganda-tevékenységük is szerepet játszott.

Nem tudjuk, hogy az 1918 novemberében az angol miniszterelnökhöz címzett erdélyi levél célba ért-e, az angol unitáriusok és más egyházak tevékenysége azonban nem volt ismeretlen számára. 1919 februárjában az unitáriusok külön, a következő év januárjában pedig a többi felekezetekkel karöltve ismertették az erdélyi kérdést és álláspontjukat. Unitárius részről az egyes egyházközségek részéről is érkeztek megkeresések a miniszterelnöki hivatalhoz. Nem zárható ki tehát teljesen, hogy a brit miniszterelnök – franciák által bírált – ingadozását, rokonszenvét ezek a beadványok is befolyásolhatták.

Ellenben biztosan tudjuk, hogy a Budapesten tartózkodó Troubridge kapcsolatban állt az erdélyi unitáriusokkal és rokonszenvet tanúsított irányukban. 1919 szeptemberében Ferencz József románosításra vonatkozó panaszlevelét ő továbbította a külügyminisztériumba, javasolva, hogy panaszukat vegyék figyelembe.¹²⁰

Az angol tevékenység hatása egyértelműen Clerknél tapintható ki. 1919. november 6-án a Legfelsőbb Tanácshoz küldött jegyzékében Drummond és Hector Munró jelentéseire hivatkozva ismételte meg

¹¹⁷ Uo. 256.

¹¹⁸ Uo. 256–257.

¹¹⁹ Uo. 257.

¹²⁰ British Archives in Kew-Richmond. Foreign Office. Peace Congress. Political Austro-Hungary. 191–1919. 4. , 5. f. „These being thus deprived of means and homeless beg in the interest of humanity and religious toleration that their position may be considered.” („Ezek a javaiktól így megfosztott és hajléktalan emberek a vallásos türelem és emberiség nevében könyörögnek, hogy álláspontjukat vegyék figyelembe.”)

november 1-én és 3-án az erdélyi független kivizsgáló bizottságra vonatkozó kérését.¹²¹

Néhány esetben azonban közvetlen bizonyítékunk is van arra vonatkozóan, hogy a beadványok foglalkoztatták az ügyben érintett angol tényezőket.

Ferencz József elrománosításáról szóló panaszára 1919 októberében Carpenter is visszatért Curzonhoz intézett levelében.¹²² Az ügyben az angolok Rattigan bukaresti követüktől kértek felvilágosítást, aki arról tájékoztatót, hogy nincs semmiféle bizonyítéka a románok ilyen irányú szándékáról, és az önkéntesen repatriálókkal azonosította a püspök és Carpenter által emlegetett kitoloncoltakat.¹²³

Clerknek az erdélyi sérelmekre vonatkozó jelentéseit a külügyminisztérium utasítására Rattigan két alkalommal is a bukaresti hatóságok elé vitte. Tiltakozott a román túlkapások ellen és maga is támogatta Clerknek a kivizsgáló bizottság kiküldésére vonatkozó javaslatát¹²⁴

Az angol parlamentben elhangzó magyarpárti felszólalásoknak egy esetben biztosan voltak unitárius vonatkozásai, Bryce parlamenti beszéde ugyanis a Drummond közvetítésével hozzá eljuttatott püspökök emlékiratából inspirálódott. Tudjuk továbbá, hogy az angol egyházak és a miniszterelnök közt tervezett találkozás is az ő közvetítésével kellett volna létrejönnie – vagyis Bryce és az angol unitáriusok közt közvetlen és tartós kapcsolat feltételezhető.

Egy közvetett utalást is találhatunk arra vonatkozóan, hogy Drummond információi ismertek voltak az angol politikai körökben és azt érvelési eszközként is felhasználták a megbeszélések során. 1919. november 12-én a szövetséges és társult hatalmak október 20-i jegyzékére adott román válaszjegyzék tárgyalásakor a Legfelsőbb Tanácsban felmerült a szövetségi és diplomáciai kapcsolatok Romániával való megszakításá-

¹²¹ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920.* Sir George Clerk, a Legfelsőbb Tanács budapesti különleges képviselője a Legfelsőbb Tanácsnak. 52. számú dokumentum. 137–138.

¹²² British Archives in Kew-Richmond. Foreign Office. Peace Congress. Political Austro-Hungary. 191–1919. 7., 8. f.

¹²³ British Archives in Kew-Richmond. Foreign Office. Peace Congress. Political Austro-Hungary. 191–1919. 9–10. f.

¹²⁴ British Archives in Kew-Richmond. Foreign Office. Peace Congress. Political Austro-Hungary. 191–1919. 11., 12., 13. 14. f.

nak és a román-magyar területrendezés revideálásának a lehetősége is.¹²⁵ A megbeszélésen Eyre Crowe Clerk erdélyi információira hivatkozva jelentette ki, hogy „[...] Erdély lakosai nem is kedvelik annyira Romániát, mint ahogy esetleg gondoltuk volna.”¹²⁶

A propaganda-akció amerikai hatásáról nincsenek közvetlen információink. Tudjuk ellenben, hogy az angol unitárius egyházvezetés és az egyházközségek tiltakozását és vallásszabadságra vonatkozó kérését Wilsonhoz is eljuttatták 1919 februárjában. Az eseményről beszámoló *The Inquirer* szerint az amerikai nagykövet szívélyesen továbbította beadványukat, a washingtoni külügyminisztérium pedig levélben köszönte meg tájékoztatójukat.¹²⁷ Az angol megkeresés tehát nem maradt visszhangtalan.

A propagandatevékenység hatását maguk az angolok pozitívan ítélték meg. A *The Inquirer* április 3-i száma Drummond erdélyi látogatását így értékelte: „Our action in sending out the rev. W. H. had produced far-reaching results, focusing the attention of the British public and Government on the conditions of affairs in Transylvania [kiemelés – P. J.] under the Roumanians, and pointing to the extension and enforcement of the protective principles sought for on behalf of Transylvania to the larger field of Hungary so far as similar conditions existed.”¹²⁸ Hasonlóan vélekedet az ügyben Drummond is. Szerinte kétségbevonhatatlan, hogy munkájuk nagy és egyre növekedő érdeklődést eredményezett az országban.¹²⁹ Snow amerikai unitárius lelkész szerint Drummond USA-beli útja hasonló eredményekkel járt és látogatásával sikerült az amerikai közvélemény figyelmét felébresztetni, jóakarátát megnyerni.¹³⁰

¹²⁵ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920.* Följegyzés Clemenceau, Sir Eyre Crowe, Polk, Macui és Weygand tábornok megbeszéléséről. 54. számú dokumentum. 139–143.

¹²⁶ Uo. 140.

¹²⁷ *The Inquirer*, 3 May, 1919. 139.

¹²⁸ *The Inquirer*, April 3, 1920. *Mission to Transylvania. Reception to American Delegates.* „W. H. lelkész kiküldése messzeható eredményekhez vezetett, ráirányítva a brit közvélemény és kormány figyelmét a románok alatti Erdély ügyeire, kihangsúlyozva a védelmező alapelvek megerősítését és kiterjesztését Erdélyre és más magyarországi területekre, ahogyan azok addig léteztek.”

¹²⁹ Uo. „[...] there could be no doubt that the steps taken by the Unitarians here had led to the creation of great and growing interest all over the country.” („[...] kétségtelen, hogy az unitáriusok által itt fogatosított lépések az egész országban nagy és növekvő érdeklődéshez vezettek.”)

¹³⁰ Uo.

Az erdélyi közvélemény egyértelműen pozitívan viszonyult az angol-amerikai akcióhoz. Az Angliában tartózkodó Victor János buda-pesti református lelkész és teológianár szerint a reformátusok, evangélikusok „irigykedve” tekintettek az unitáriusok kapcsolataira, az angol-amerikai hittestvéreik által nyújtott erkölcsi támogatásra.¹³¹ Ez a kapcsolatrendszer ugyanakkor csodálattal töltötte el az erdélyi magyar felekezeteket, közvéleményt is: „Szép és örökre emlékezetes napja lesz ez egyházunknak” – írta Ferencz József az amerikai látogatás kapcsán –, „de az egész városnak, illetve más felekezetűeknek is, akik talán még nagyobb örömmel vettek részt ez istentiszteleten, mint a miénk s nem tudták eléggé dicsérni a mi összeköttetéseinket az angol és amerikai unitáriusokkal, aminek köszönhetik a múlt évben Dr. Drummond, most az amerikaiak látogatását.”¹³²

Összegzés

Dolgozatunkban a Párizs környéki béketárgyalásokat, kvázi „alulnézetből” közelítettük meg. Miként azt a fentiekben vázolt események is mutatják az erdélyi unitárius egyház az angol-amerikai egyházak bevonásával egy teljesen új csatornát nyitott meg a magyar érdekek megjelenítésére. Az önállóan induló erdélyi lobbytevékenység a román megszállást követően felekezetközi akcióvá terebélyesedett és hasonló folyamatok szerint alakult a nemzetközi propaganda is. A legaktívabb tevékenységet ebben az időszakban információink szerint az angol unitáriusok fejtették ki. Akciójuk határfokát korlátozott lehetőségeink miatt nehéz pontosan megítélni, azonban úgy véljük, hogy az angol és amerikai politikum engedékenyebb magatartását az elvi és gyakorlati tényezőkön túl bizonyos mértékben biztosan befolyásolta az egyházak részéről érkező propaganda. Érdemben természetesen nem írhatta felül ez a fajta akció azokat az erőteljesen jelentkező gazdasági, geopolitikai érdekeket, amelyek a béketárgyalások végkimenetelét meghatározták, de két szempontból biztosan jótékony hatással volt az erdélyi és magyarországi unitárius közösségre. Egyfelől jelentős anyagi támogatásban részesítette Kolozsvárt, másfelől pedig mind Magyarországon, mind Romániában tekintélyének, pozíció-

¹³¹ Uo.

¹³² Ferencz József: im. XI. füzet, 65.

jának megerősödését eredményezte, nemcsak a kisebbségvédelem, hanem az intézményépítés tekintetében is (lásd pl. az Unitárius Misszióházat).¹³³ Az angol-amerikai unitáriusoknak a kisebbségvédelem terén kifejtett tevékenységét a magyar kormányzat is nagyra értékelte. Az éppen a Misszió Ház körül kialakult bonyodalmak miatt 1926. december 4-én Bethlen Istvánhoz intézett átiratában Walkó József külügyminiszter erre vonatkozóan a következő megjegyzést tette: „Elteltek attól, hogy igen elszomorító volna, ha – amint ez a lehetőség a levélben jelezve van – amerikai unitárius barátaink a misszióház-akció sikertelensége folytán elkedvetlenednének, vagy egész magyarországi tevékenységüket abbahagynák, felhívom Nagyméltóságod figyelmét arra a szolgálatokra, melyeket az amerikai unitáriusok érdekekben tesznek, valamint arra az érdeklődésre, melylyel erdélyi kisebbségeink sorsát szívükön viselik és azok helyzetét enyhíteni igyekeznek. [...] Legyen szabad Nagyméltóságod szíves figyelmét újból arra a körülményre felhívni, hogy tudvalevőleg épp az angol és amerikai unitáriusok viselik leginkább szívükön az erdélyi kisebbségek sorsát és nézetem szerint, kár volna ezen rokonszenvet elhidegülni hagyni, vagy éppen ellenkezőjévé változtatni.”¹³⁴ Az unitáriusok szerepének felértékelődését jelzi az is, hogy Walkó a vallás és közoktatásügyi, valamint a népjóléti és munkaügyi miniszternél is interveniált a kérdésben.¹³⁵ Januárban egyébként a miniszterelnökség is írt a népjóléti és munkaügyi miniszternek, hogy támogassa az ügy pozitív rendezését az Amerikai Unitárius Társulatnak és Cornishnak az erdélyi unitáriusok érdekében kifejtett tevékenysége miatt.¹³⁶

¹³³ Ferencz József: *Az Unitárius Misszió Ház tíz esztendeje*. Budapest, 1933.

¹³⁴ MOL. K. 28. 12. csomó. 50. tétel 6., 7. f.

¹³⁵ MOL. K. 28. 12. csomó. 50. tétel. 9., 10. f. „[...] tisztelettel jegyzem meg, hogy a diákokthoz ügyének mielőbbi kedvező megoldására továbbra is kénytelen vagyok külpolitikai okokból a legnagyobb súlyt helyezni. Korábbi átirataimból ismeretes már Nagyméltóságod előtt, hogy az amerikai református és unitárius szervezetek az utódállamok területén élő elszakított magyarság védelme terén nekünk rendkívüli szolgálatot tettek. Megjegyezni kívánom, hogy e szolgálatot teljesen önzetlenül tették és teszik jelenleg is, tisztán az elnyomott népek sorsa iránti érdeklődésük által indítva. Különben maga az intézmény is, amelyet létesíteni kívánnak, oly célokat szolgál, hogy annak zavartalan működését részünkről is minden rendelkezésre álló eszközzel elősegíteni indokolt.” nem érti, hogy a magyar állam képtelen érvényesíteni akaratát, különösen akkor, hogy egy külföldi szervezet a „magyarságnak rendkívüli szolgálatot tett.” Walkó érvelése a Vass József népjóléti és munkaügyi miniszterhez eljuttatott átiratában.

¹³⁶ MOL. K. 28. 12. csomó. 50. tétel. 13. f.